

A V H A N D L I N G A R

HUSEBY BRUK I SMÅLAND. DESS BYGGNADER OCH INVENTARIER ÅR 1642.

AV

CARL SAHLIN.

Av de masugns- och stångjärnsverk, som under tidernas lopp blivit anlagda inom Kronobergs län och grundats på järnmalm ur därvarande många sjöar, torde Huseby vara det äldsta. Det är beläget vid korspunkten mellan stora Skånevägen samt den djupa och strida Heligeå (längre ned kallad Mörrumsån). Det ligger ock nära invid de malmrika sjöarna Åsnen och Salen. Trakten är rik på skog. Såväl i fråga om råvarutillgång — malm och träkol — som i avseende å kommunikationer måste sålunda bruket, efter äldre tiders fordringar, haft ett särdeles gott läge. Då på denna ort en uråldrig, primitiv direkt-blåsning av smidesjärn bedrivits, varom slagghögar och andra lämningar bära vittne, är det mer än möjligt att på eller i närheten av den plats, där Huseby bruk nu ligger, redan under medeltiden en eller flera blåstror varit förlagda, från vilka den järnhantering då skulle härstamma, som under 1600-talet framträdde i bruksmässiga former och sedermera fortlevat ända in i våra dagar. Den gamla uppgiften i en bergmästarrelation att rörande brukets grundläggning

»vet man ingenting från början» skulle på sådant sätt vara förklarlig nog.

Med förbigående av brukets äldre, föga kända historia förflytta vi oss till början av 1640-talet, då riksamiralen Carl Carlsson Gyllenhjelm¹ var dess ägare. Han kan betecknas som verkets återuppbyggare, varvid vi emellertid icke få förglömma att han i bruksdirektören Johan Michelsson och den från Holland inkomne Kristoffer Kloth ägde goda medhjälpare. Sannolikt genom den sistnämndes bemedling utarrenderade Gyllenhjelm bruket och bruksrörelsen till två andra holländare, Arnold de Rees² och dennes fader Jakob de Rees. Detta skedde den 15 november 1641. I ett i Kammararkivet bevarat inventarium³, upprättat den 24 januari 1642 i samband med arrendatorernas tillträde, har man

¹ F. 1574. D. 1650. Som bekant son av Karl IX och en prästdotter Karin Nilsson.

² F. 1612 i Haarlem. D. 1668 i Ronneby. Köpman först i Göteborg, sedan i Stockholm. Sist bosatt i Ronneby. Adlad 1665 under namnet Du Rées. Hans fader Jakob de Rees, f. 1575, d. 1648, var affärsman i Göteborg, dit han invandrade år 1607.

³ Handling i Kammararkivet, Sandbergiska samlingen, sign.: G. G., fol. 536—540.

en detaljerad förteckning över brukets dåvarande utrustning i löst och fast och har därigenom en viss möjlighet att bilda sig en föreställning även om bruksdriften. En avskrift av nämnda dokument har för publicering ställts till mitt förfogande av Smålandsforskaren P. G. Vejde, en vänlighet för vilken jag härmed uttalar min tacksamhet på samma gång jag påpekar önskvärdheten av att allt flera dylika detaljerade förteckningar från 1600-talet måtte varda i tryck tillgängliga. Vi veta så obetydligt om de svenska brukens utseende och utrustning under nämnda sekel, att varje upplysning därutinnan är av värde.

Den ifrågakvarande handlingen lyder som följer:

»INVENTARIUM WPA H. N:DE RIJCKZ
ADMIRALENS HERR CARLL CARLSSONS
BRUK HUSABY I SMÅLAND.

Hammersmiedian. Sielffue dammen frij och ferdig, 1 Hemmersmiedie, 1 Ny breedhetaak deropå, 1 Härd med een korsten, 2 st. Belliern av tackiärn, 1 stolpe aff tackiärn, 1 lacktro stycke, 5 tackiärns hållar i hålan, 1 par blåsse bällgar, 1 kopparforma gamult och aldeles odugelig, 1 Iwstock, 2 st. Iuhlstocknåhlar, 4 st. Ringar deropå, 6 st. träkammar, 1 watten-Juhl halff nat, 1 Järn krock på bällgestången, 1 wåge stock till bällgerna, 2 st. krokar dertill, 2 Järn böglar opå bällgor, 2 st. Tröddor af trää, 2 Järn skenor deropå.

Den andre härddh. I Häl med korsten, 1 Belliärn af tackiärn, 1 stackot lacktro stycke, 1 gaml sönderhuggen Iulstock, 2 st. nåhlar der uthi, 2 st. Ringar derpå.

Sielffue Hammarn. 1 Hammar Åm, 1 Tackiärns städh, 1 städhstock, 2 st. Rin-

gar på samma stock, 1 hylls af smidt Järn, 2 st. Byssor till hyllssen, 1 hammarschafft, 2 st. Ringar på samma skaft, 1 ny hammer Iuhl, 1 Hammar Iulstock, 11 st. Ringar deropå, 2 st. Iuhlstock nåhlar, 2 Dynstenar af tackiärn, 4 lyftarmer, 4 st. ringar deropå, 1 Windekedh, 5 st. tänger små och store, 2 st. Iärnspät, 1 stor slegga, 1 liten slegga, 1 Handhammar, 1 Järnschyffel, 1 sett Iärn, 1 Smelte krock, 2 Tång haakar, 1 Stockiärns raaka, 2 st. dörrar, 2 par dörre iärn, 2 par dörre haakar, 1 Haff (= hasp), 2 st. Merler.

Löst Tygh wthi Smiedian. 1 löst tackiärns Städh, 1 gamelt smidt hammer smedzstädh, 1 sundrigt Tackiärns städh, 2 st. wåge skålar, 7 st. Wäckt at Wegamedh, 1 wåga stångh, 1 wåga krook, 1 Slijpsteen, 1 Iärn weef deruthi, 1 Klen-smidz Städh, smidd wthav ståhl, 3 st. hållar till hammersmidz häl, 5 st. store Iärn ringar, 2 små Iärn ringar.

Borwindh. 1 Borwindh frij och ferdig för uthan Lijnan, som fattes, och för uthan det som behöffes till dhe förlo-radh hufuors afskerning, 3 st. Borr nafferer dertill, 1 gaml förnött Borwindz lijna.

Masungen. 1 Gamull Masungen, 1 ny krantz offuanpå Masungen, 1 fyrkant tackiärns håll offuanpå Masungens pijpan, 3 st. Balliern wthi Brystmuhren, 1 par dubbelde Blässbalgar av suens(k)t leder, nytt, 1 gammelt Masungens Iwl, 1 ny Iuhlestock, 4 st. Ringar derpå, 2 st. Wågestockar, 2 st. Iuhlstocksnaåhlar, 1 par Trodder af trä, 2 st. Iärnskallar derpå, 12 st. gamla lodhkistor, 1 gammul Mortare, 1 gammul Balgetetta, 1 Tackiärns dom till stelle, 1 gammelt tackiärns städh, 1 gammelt Rättstuuffue, 1 wind at winda vp stycken med, 1

FIG. 1. LÅNGSIDEHÅLL TILL JÄRNUGN, TACKJÄRN, MED GYLLENHIELMS OCH HANS HUSTRUS VAPEN. — TROLIGEN GJUTEN VID HUSEBY BRUK. — NORD. MUS. INV. NR 82740. — H. 62 CM. BR. 87 CM. NORD. MUS. FOT.

Stöpekahr till styckerna är gräfuert neder wthi Iordan, 2 store block, gamble, medh 3 st. trijssar till Winden, 1 lijtet block med een trijssa, 2 gamble stöpe sleef, 5 st. Iärnsplet små och store till massmestarens arbete, 1 krokat forme iärn, 1 Iärn at stryka leer wthi formen, 3 st. små gamble krokeiärn medh träskafft, 1 slaggekrok med skafft, 2 st. Iärn till Bälge wägerna, 2 små kroker öffuer Bälgern, 2 Iärn Boglar öffuer Bällgern, 10 st. gamble Schyfflar, 4 st. Tackiärns sleggor, 2 st. handhamrar af tackiärn, 1 gamul Iärnskopa, 1 gammelt Iärn med

träskafft, 2 tackiärns lodformar, 1 ståhltrijssan till dhe förlorade Styckehufuen at afskära, 1 gammul afbrutin Weef till Skampeluns Suar(w)ningen, 3 Skott kierror, 2 st. Tackiärns formar.

Kachel Vngs Formar, och deruthi eger H. Bäske widh Älssehult halfparten: 1 forma av dhe 5 fåwiska Iungfrur, 1 forma aff Sueriges Vapn, 1 forma av Bröllopsz afrijtning, 1 forma af Wattnbruns afr. (I marg.: H. Ndes Eenshijldt), 1 aff Skapelssen, 1 forma af Anunition⁴, 1 forma med en luta, 1 forma med Hagar, (I

⁴ Annuntiatio, Jungfru Marie bebådelse.

marg.: Noch 1 Plåt med Gallers vappen. Af föreschrefne 7 kackellungner äger Hus-tru Bäske halparten.)

Mootstuf. 1 Mootstuff till Stycke for-ning, 1 taak af nefuer och breedhen, 1 dörr opå den ena sidhan, 1 par dörreiärn der-till, 1 hasp derförrer, 2 st. Märlor, 2 halfwe dörrar vpå den andre sidhan, 2 par dör-reiärn dertill, 2 st. små hakar at haka igen, 2 par dörrehakar, 2 trää skampelun-er till stycken, 2 suantze skamplunar, 4 st. Iärn stiffter, 2 st. Stiffte krok-er, 20 st. Skennar till forman, 82 st. Iärnband till Styckeformar, 2 formswantzer af Iärn, 2 små hugstampar till at afhugga stykehuf-fuuden, 1 Ny Iärn Weeff till Skampeluns swarningen, 2 små lödringar, 1 Cirkell, 2 par Stycketappar af trää, 8 st. Iärn pin-nar dertill.

Till Pannemoot. 2 st. Iärn korss, 4 st. Iärnringar.

Kohle Ladher. 1 Ny kohle Ladha, 1 ny breedhe taak der opå, 1 gammull kohla Ladha, 1 gammult hamlm (!) taak derpå.

Tackiärns Bodh. 1 lijten Bood mit för hammersmidian, 1 Botten deruthi och vthan taak, 1 dörr derförrer, 1 par dörre iärn, 1 par dörre haakar, 1 Låss med 1 Nyckell.

Sågequarn. 1 gammull Sågequarn, $\frac{1}{2}$ Taak derupå, 1 Watten Iuhl, 1 Iuulstock, 1 Iuhlstocknähl, 4 st. Ringar derupå, 1 Weef, 1 tagge Iuhl, 2 st. Iärnhankar i Grindan, 1 Iärn hälla och i Grindan, 2 st. Ringar på Grindan, 2 st. krok-er dertill, 1 skätt sågeblad, 1 gamull Lijna, 1 Wattn Ränna till sielfue Sågen.

Miölquarn. 2 gamle Wattn Iuhl odug-liga, 2 st. Iuhlstockar, 1 st. Iuulstocknähl, 2 st. kugge Iuul, 2 par Quarstenar, 2 Se-gell, 2 st. Långiärn.

Ståhlsmädens Retskap. 3 st. tänger, 2 st. små iärn.

Hammersmedz Stuffue. 1 Stuffue medh Iordtaak, 1 Golff deruthi, 1 Backungh, 1 Spies med 1 skorsten, 2 Belliärn af stång-iärn, 1 Stolpa af Stångiärn, 1 Spiell, 1 dörr, 1 par dörreiärn, 3 st. fänster, 1 Bohl, 1 Säte, 1 Bredhe Benk, 2 st. Böss-bänker, 1 Bredhekammer i Stufun, 1 dör derförrer, 1 par dörre iärn, 1 Bredhe kam-mer i farstuff, 1 dörr derförrer, 1 par dör-reiärn, 1 par dörre haakar, 1 Farstuff för sielfue stuffen, 1 dörr derförrer, 1 par dör-re iärn, 1 par dörre hakar, 1 hasp derförrer, 2 st. Merlor.

Hammersmedens Bodh. 1 Bod med Iordtaak, 1 Golff deruthi, 1 dörr derförrer, 1 par dörreiärn, 1 par dörrehaaker.

Hammersmedens kellara. 1 kellare bred-he Widh stuffuan, 1 dörr derförrer, 1 hasp derförrer, 2 st. merlor.

Klensmedens Stuffue. 1 stuffue med Iorde taak, 1 Baakung, 1 Spiess med 1 korsteen, 2 st. Bolliern af Stångiärn, 1 stångjärns stolpa, 2 st. fänster, 1 dörr derförrer, 1 par iärn, 1 par haakar, 1 golff deruthi.

En stuffue strax deriemte. 1 stuffue med Iordtack, 1 kellare derunder, 1 kel-lare luuka, 1 par Iärn på luukan, 1 golff i stuffuen, 2 st. fenster, 1 Spies med korsten, 2 st. Booliärn af Stångiärn, 1 stolpe af stångiärn, 1 dörr för stuffuan, 1 par dörreiärn, 1 par dörre haakar, En farstuff emellan bode stufforne, 1 dörr derförrer.

Een bodh till Bem:tte Tvenne Stuffuer. 1 Bodh Iemte Widstuffuen, 1 Iordetak der opå, 1 dörr derförrer, 1 par dörreiärn, 1 par dörre haakar, 1 hasp dertill, 2 st. Merlor.

FIG. 2. LÅNGSIDEHÅLL TILL JÄRNUGN, TACKJÄRN. GJUTEN VID ÅLSHULT UNDER 1600-TALET. NORD. MUS. INV. NR 49149 A. H. 84,5 CM, BR. 72,5 CM. NORD. MUSEET FOT.

Johan Kollare Stufuan. 1 Stuffue med Iordetaak, 1 Backungh, 1 Spiess medh 1 korsteen, 1 Bolliern af Stångiärn, 1 Spiell, 2 st. fänster, 1 dör derförre, 1 par dörreiärn, 1 par dörrehaakar, 1 Bolliärn af tackiärn, 1 Bohl, 1 Säte, 2 st. Bäncker, 1 Farstuff, 1 dörr derföre.

Germund Kollares Stuffua. 1 stuffue med et Iordtaak, 1 Backung, 1 Spiess medh 1 korsten, 2 st. Bolliern, 2 Spiell, 1

stolpa, 1 fänster, 1 dörr derförre, 1 par dörreiärn, 1 par dörre haakar, 1 låss för dörren med nyckell, 1 farstuff, 1 dörr derförre, 1 par dörreiärn, 1 par dörre haakar.

En Back Bodh wed samma Stuffua. 1 dörr derförre, 1 par dörre iärn, 1 par dörre haakar.

Hans Kollare Stuffuan. 1 Stuffue medh Iordtaak, 1 Golf deruthi, 1 Baakungh

med en Korsten, 1 Spiell, 2 st. Bolliärn af tackiärn, 1 fänster på taaket, 1 dörr derförre, 1 par dörreiärn, 1 par haakar dertill.

Ähn (ytterligare tillkomma): Hassle dammen färdigh med tilbehörlige stembohl, 1 stoor Båat, 1 Craan med 2 st. Järn Ringar och dubbar, 1 Boodh widh Gröwijkan.

Jacob De Rees dyon Arnout De Rees

Datum Hussaby den 24 Januarij 1642.

Johan Michilsson. Jonas Ståle.

Christoffer Klott.»

Det återgivna dokumentet ger vid handen att Huseby bruk år 1642 bestod av *masugn* med *styckebruk* och *smågodsgjuveri* samt *stångjärnssmedja*. Vi skola nu med ledning av den beskrivning, som syneinstrumentet lämnar, och andra kända förhållanden söka bilda oss en något närmare föreställning om bruksanläggningens beskaffenhet och även söka utläsa ett och annat rörande själva driften.

I *hammarsmedjan* — ett trähus med brädtak — voro stångjärnshammaren och två härdar inrymda, därav den ena härden tydligen befann sig i förfallet skick. Av beskrivningen framgår att det är fråga om s. k. tyskhärदार. De bestodo av två inom smedjan fritt stående stora murblock, uppåt sammandragna till skorstenspipor, som räckte genom och ganska högt över smedjetaket. Sannolikt voro de helt murade av gråsten. Arbetsrummet inom den användbara härden hade öppning på två sidor med murverket däröver uppbyggt av två grova bäljarn eller bördjarn (belljarn i texten) av tackjarn, i hörnet

vilande på en kraftig stötta eller stolpe, likaledes av tackjarn. Sidorna och botten i själva smältrummet voro klädda av tackjarnshällar och arbetsöppningen var nedtill belagd med en härdspång (lacktro i texten) av gjutet järn, mot vilken spång smeden stödde spettet under brytningsarbetet. Till härden hörde ett par blåsbäljar, vilkas upp- och nedgående rörelse erhöles från en vattenhjulsaxel genom å denna anbragta kammar eller nabbar, som under gång nedtryckte två under bäljarne framstickande järnskodda brädstycken, de s. k. trådorna (tröddor i texten), därvid sammanpressande den i bäljarne inneslutna luftmassan, som sålunda erhöles det för färskningsarbetet i härden behöfliga trycket. Hammarn, vilken liksom bäljarne och de tillhörande vattenhjulen plögade sammanfattas under benämningen »gångande verket», var tydligen av den ålderdomliga konstruktion, som nu endast på tre ställen här i landet är att se.⁵ Från senare tiders typer avviker den genom en otymplig hammarställning med grova bjälkar, som sträcka sig över smedjans hela bredd och uppbäras av väldiga i marken fästa stolpar. Hammarhuvudet var säkert vid denna tid förfärdigat av smidesjärn. Då det hade att ombesörja både hopslagning av smältan och dess uträkning till stångjärn, måste detsamma hava varit tämligen tungt. Också utgjorde dessa hamrar de tyngsta järnpjäser av smitt järn, som överhuvud under 1600-talet och långt senare förekommo — de grövsta skeppsankaren dock undantagna, ty de voro ibland ännu tyngre. Tillverkningen

⁵ Nämligen vid Hävla, Skogaholm och Hedvigsfors.

av hammarhuvud var en svår konst, som erfordrade stor skicklighet och en hel del hävtyg och andra hjälpmedel, vilka ingalunda funnos att tillgå vid de mindre järnbruken och ej heller kunna spåras i Huseby-förteckningen. Varje hammare bestod av ett flertal härdfärskade järnsmältor, som genom svetsning bringades samman till en enda pjäs, vilken genom smidning gavs den önskade formen. Det till stångjärnshammaren vid Huseby hörande städet säges uttryckligen vara av tackjärn. På annat ställe i förteckningen upptages dock ett gammalt smitt hammarsmedsstäd, visande att här som annorstädes smidesjärnss Städ tidigare varit brukliga. Hammarskaftet — säkerligen liksom långt senare en björkstam — var genom hylsten lagrat i hammarställningen medelst två bössor av järn. Vattenhulets axellager voro av sten. Axeln själv — hjulstocken — var som vanligt lång och grov och gjord av trä, i detta fall bandad med 11 kilade ringar av smidesjärn. I stockens ändar voro infällda och fastkilade två hjulnålar eller axeltappar av tackjärn. — Förteckningens knapphändighet ifråga om hammar-smedjan tillåter icke ett ingående i detalj på arbetets bedrivande. Då emellertid brukets huvuduppgift var kanontillverkning, är det troligt att stångjärnssmidet blott drevs kortare perioder, då tillgång på lämpligt tackjärn var för handen. Sådant tackjärn gav hyttan icke i regel, ty det egentligen önskvärda och för styckegjutningen passande järnet borde hava en helt annan sättningsgrad (inre beskaffenhet, även synlig i brottutseendet) än det för stångjärnssmide lämpliga.

Mera utförlig är förteckningen, då den

FIG. 3. LÅNGSIDEHÅLL TILL JÄRNUGN, TACKJÄRN. MÄRKT: GV(STAF) AD(OLF) S(VECIAE) R(EX) 1638. SMÅLÄNSK TILLVERKNING. NORD. MUSEET. INV. NR 81651. H. 96 CM. BR. 725 MM. NORD. MUS. FOT.

handlar om *masugnen* och allt vad till gjutningen hörde. Själva hyttan beskrives såsom »gammull». Också finner man av annan källa att densamma några år senare — år 1653 — måste ombyggas. Den uppfördes då helt av sten.⁶ Den gamla hyttan var tydligen en regelrätt byggd mulltimmersmasugn, dock med rymligare underställe än vanligt, såsom var nödvändigt där styckegjutning ägde rum och förty mycket smält tackjärn måste kunna hållas inne, till dess gjutningen skulle utföras. I alla fall kunde här icke framställas annat än relativt lätta pjäser. Till de större kanonerna erfordrades att två

⁶ Hemberg, E. Huseby historia. Särtryck ur Smålands-Posten, Växjö 1929.

parallellt arbetande masugnar stodo till buds, ur vilka samtidigt tackjärnet uttappades i den djupt nedgrävda kanonformen.⁷ Husebyhyttan blåstes förstas med endast en forma, till vilken blästern kom från de på något avstånd placerade två läderbäljarna. Dessa voro enligt förteckningen dubbla, d. v. s. de blåste i både upp- och nedgående, varigenom en jämn luftström erhöles. De på listan upptagna »vågestockar» med tillhörande krokar, byglar m. m. samt »ett par trodder (trådor) med järnskallar på» hörde till bläsverket. Så kan ock sägas om formorna och bäljtättan. Hyttan hade endast ett bröst, vars sluttande tak av gråsten uppbars av tre bördjärn. Kring uppsättningsmålet (masugnens övra öppning) låg en fyrkantig tackjärnshäll. Redet, d. v. s. malm och kol torde hava burits från kolhus och malmbacke upp på masugnskransen med tvåmans-bårar. Möjligt är dock att bockbanan dit upp var byggd så långsluttande, att skottkärror kunde användas för transporten. Förteckningen ger ingen ledning för denna frågas avgörande, enär de befintliga tre skottkärrorna ju kunna hava haft annan användning. Mycket vanligt var emellertid att redet bars upp. — Den malm, som användes var säkerligen då som nu upphämtad ur de båda närliggande sjöarne Salen och Åsnen. Av vanliga hyttredskap funnos i rådstugan 5 järnspett, 10 skyfflar, 3 krokjärn med träskaft, 1 slaggkrok med skaft, 4 släggor och 2 handhamrar, de sistnämnda sex verktygen ovanligt nog gjutna av tackjärn.

⁷ Sådana tvillingmasugnar funnos under 1600-talet vid Finspång, Näveksvarn, Stafsjö, Åker och Lundholm, varemot en hel rad styckebruk, utrustade med borrvind men endast en pipa, voro till finnandes i olika landskap.

Styckegjutningen erfordrade helt naturligt särskild utrustning. Viktigast härvidlag var nog stöpekaret eller den stora och omsorgsfullt gjorda gjutform, i vilken de större pjäserna formades och götos. Karet säges riktigt nog vara »gräfvat neder uti jorden». Det måste nämligen stå så djupt, att det smälta tackjärnet ur masugnsstället kunde i en ränna ledas in i formens övra del. För att få järnet blåsfrött (fritt från gallror) och av lika sättningsgrad (hagelsatt, d. v. s. grått med insprängda vita korn) i pjäsens alla delar, måste vertikal uppställning av formen användas och därjämte densamma upptill förlängas med ett s. k. sjunkhuvud. Druvan var vänd neråt och trumfen uppåt. Att verkligen så tidigt som år 1642 sjunkhuvud användes, bevisas av förteckningens uppgift att bland verktygen fanns »en stålfrissa till de förlorade styckehuvuden att afskåra». Man har att tänka sig en enkel verktygsmaskin med en fräslänkande kutter eller kallsåg som skärande verktyg. För övrigt skedde även sjunkhuvudenas avlägsnande för hand med huggstampar, varav två stycken funnos. Man observerar ytterligare bland handredskapen ett järn för gjutformens lerbestrykning invändigt, varigenom detta förfaringssätt bevisas redan då hava varit i användning. Ett viktigt hjälpmedel i rådstugan var den därstädes placerade kranen, vilken benämnes »en vind att vinda upp styckena med». Att handskas med de tunga kanonerna var icke lätt och utan mekaniska lyftinrättningar så gott som omöjligt. Man tager nog icke miste, om man tänker sig den angivna vinden eller kranen såsom en på järntappar i båda ändarne rörlig, vertikalt uppställd stock,

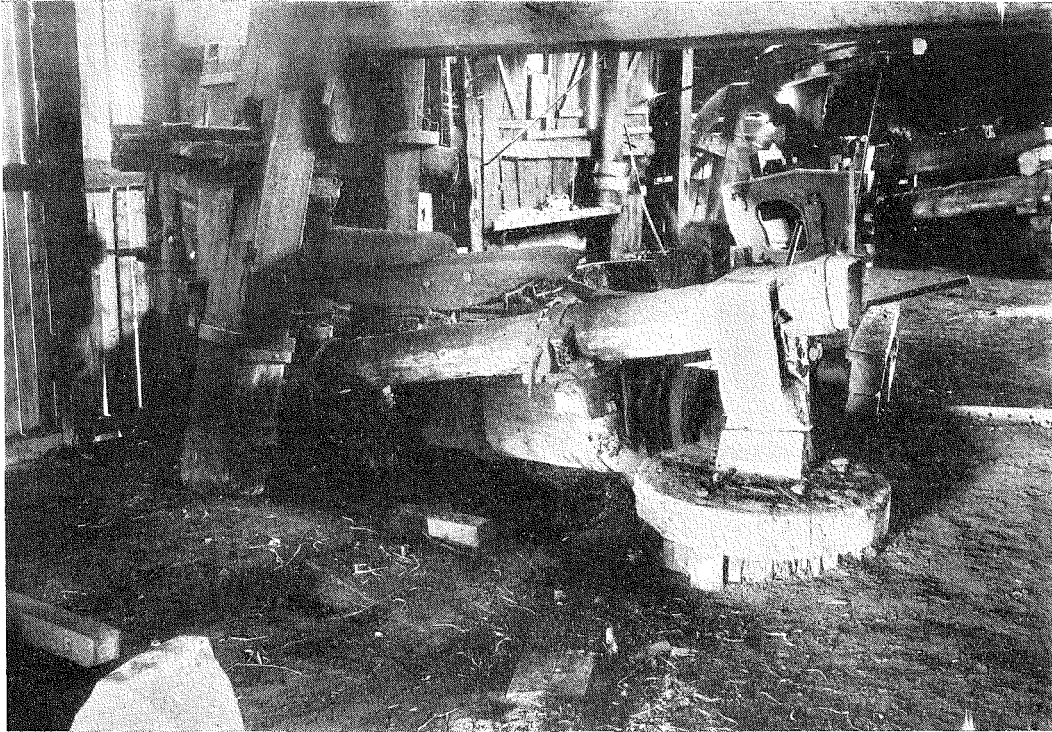

FIG. 4. STÅNGJÄRNSHAMMARE VID HÄVLA BRUK, ÖSTERGÖTLAND. HAMMARSTÄLLNINGEN AV MYCKET ÅLDRIK KONSTRUKTION. HAMMARHUVUDET AV SMIDESJÄRN, TILLVERKAT VID AVESTA. DEN ÄLDSTA I SVERIGE BEVARADE RÄCKHAMMAREN. T. ALTHIN FOT. 1928. UR TEKNISKA MUSEETS ARKIV.

som var försedd med en horisontal, med snedsträva stödd arm, i vars yttre svängbara ända en stark järnkrok var anbragt, vari block eller talja upphängdes. En andra kran av samma konstruktion »med två järnrings och dubbar» fanns på annat ställe placerad. Hjälpmedel av detta slag äro mycket gamla. Vår förteckning upptager till yttermera visso två stora block med en trissa, vilka säkerligen alla haft användning som kranredskap.

Vad som vidare hörde till kanontillverkningen hava vi att söka i *motstugan* och *borrvinden*, för övrigt två numera alldeles utdöda språkliga beteckningar.

Motstugan (mot = gjutform eller modell) var här en särskild byggnad med enligt beskrivningen tak av näver och bräder samt med en heldörr på ena långsidan och två halvdörrar på den andra, dörrarne upphängda på gångjärn och stängbara med haspar. Allt vad järnbeslag hette plögade noga förtecknas vid husesynsför rättningar under 1600-talet. Ej ens sådana i våra ögon obetydliga ting som haspar, märlor, dubbar och dyl. undgingo att särskilt uppskrivas.

I motstugan skedde formning av de mindre kanonerna ävensom tillverkning av kärnorna, de s. k. stiften. De i förteck-

ningen upptagna järnvevarne till »skampeluns-svarfningen» torde just avse inrättningar begagnade vid förfärdigande av olika slag av kärnor. Solid-gjutningen med efterföljande fullständig utborrnig av loppet, som senare kom att bliva ett kvalitets-kännetecken för svenska kanoner, hade ännu icke kommit i bruk. Man göt över kärna med så trångt lopp att tillräcklig borrhings-mån lämnades. För formningen erfordrades en hel del verktyg och materialier — järnband, skenor, krokare etc. — men i detta stycke är nog att hänvisa till förteckningen själv.

Borrhinden var en för varje styckebruk karakteristisk tornliknande byggnad, vari kanonloppet utborrnig utfördes. Som regel skedde det med vattenkraft, men ibland finner man borrhindarne så högt belägna, att annan drivkraft (hästvind eller tramphjul?) måste hava varit brukad. Om borrhinden vid Huseby får man tyvärr endast veta att den vid syneförrättningen befanns »fri och färdig» utom beträffande linan, som fattades. Från andra bruk är känt att borrhningen, som skedde vertikalt men nerifrån och uppåt riktad stälad borrh, försiggick på det sättet, att sedan sjunkhuvudet avskurits, kanonen hissades upp med lina på en gejdad släde av trä, varvid trumfen hängdes nedåt. Borren drevs runt med växel direkt från vattenhjulsaxeln. Borren hade fast läge i vertikal riktning och »matningen» skedde genom kanonens småningom skeende sänkande med linan. Man utförde på detta sätt ett märkvärdigt exakt arbete. Husebyvinden var försedd med tre borrhnavare, säkerligen av olika grovlek.

Hela styckeindustrin synes i arrendatorernas händer hava betydligt uppdriv-

vits. Därom vittna de nybyggnader, som senare utfördes, varibland även förekommer en andra borrhvind. Enligt en bergmästarrelation av år 1655 funnos nämligen då »tvänne sköna borevindar i samma ström». De drevos sålunda vid denna tid med vattenkraft.

I nära samband med tillverkningen av »skytt» stod *lodstöpningen*. Ur inventariet inhämtas att utrustning för dylik gjutning även fanns vid Huseby. Däri upptagas nämligen 12 gamla lodkistor och 2 lodformar av tackjärn. De förra voro troligen av trä förfärdigade gjutflaskor, i vilka kulor av vanligt grågods götos, under det att tackjärnsformarne måste föra tanken på kokillhårdat gjutgods.

Här som annorstädes vid denna tid skedde all gjutning direkt från masugnen. För kanoner, som voro underkastade stränga prov, var tackjärnets beskaffenhet av största vikt. Då nu emellertid en masugn icke alltid går som han bör och giver det tackjärn man önskar, hade man här utvägen att låta det för styckegjutningen icke lämpliga järnet rinna ut i galtsängen för att, såsom redan påpekats, förbrukas i stångjärnsmedjan. Eller ock stack man emellan med gjutning av mindre fordrande föremål. Huseby synes av gammalt hava sysslat jämväl med tillverkning av vad vi skulle kalla handelsgjutgods och det är bekant att de Rées d. 2 april 1643 åt sig utverkat privilegium exclusium för hela Småland att utan andras intrång bedriva järngjuterirörelse.⁸

Vid Huseby hade man enligt inventariets vittnesbörd redan före 1644 i gång gjutning av med bilder utsirade hållar till

⁸ Hemberg, E. Anförda arbete, sid. 8.

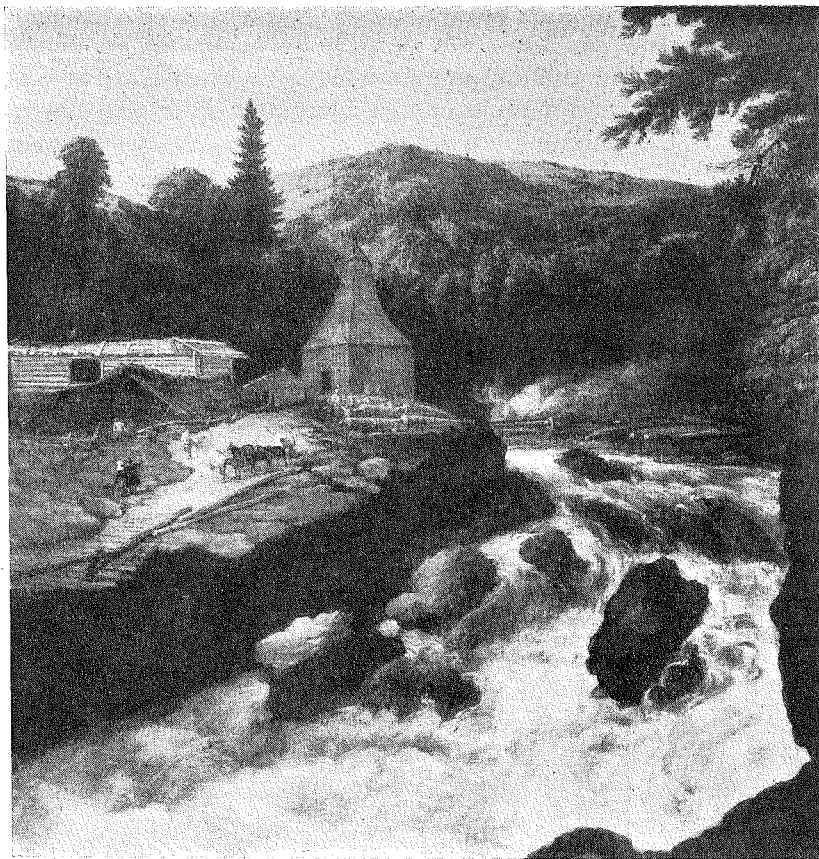

FIG. 5. SVENSKT STYCKEBRUK FRÅN 1640-TALET. ALLART VAN EVERDINGEN FEC. TRIPPENHUIS, AMSTERDAM. — TILL VÄNSTER ÖVRA DELEN AV MASUGNSBYGGNADEN, TILL HÖGER OM DENNA ETT BORRVINDSTORN. UPPLAG AV KANONER. FRAMFÖR HYTTAN ETT KOLUPPLAG UNDER TILLFÄLLIG BETÄCKNING.

järnugnar. När dylik tillverkning här började är icke bekant, liksom ej heller, när den småländska gjutningen av sådana ugnsplattor överhuvud först igångsattes.⁹ Förteckningen — som, liksom ända in i

⁹ Den äldsta daterade svenska ugnsplatta, som jag känner till, bär årtalet 1638 och har Gustaf II Adolfs namnchiffer och valspråk (GV[stavus] AD[olphus] S[uecorum] R[ex]. Cum Deo et Victoricibus Armis). Den lär vara gjuten vid Alshult. Två ex. äro att se i Malmö museum. Se även fig. 3.

våra dagar i södra Sverige varit fallet, kallar järnugnarna kakelugnar — upptager följande nio modeller till dylika, benämnda efter de bilder, som å modellerna voro utskurna: *De fåvitska jungfrurna*, *Bröllopet* (i Kana), *Vattubrunnen* (vid Sikar), *Skapelsen*, *Annuntiatio* (d. v. s. Marie bebådelse), *Hagar*, *Lutan*, *Gallers vapen* (troligen ätten Gallés adl. vapensköld), *Sveriges vapen*.

Av dessa modeller tillhörde blott två

Carl C:son Gyllenbjelm ensam, nämligen vattubrunnsmodellen och det Gallerska vapnet. De övriga ägde han tillsammans med »hustru Bäske»¹⁰ på Ålshult. De hade i dem hälften var. Härav kan man sluta att huvudsakligen samma ugnsmodeller användes vid gjutningarna både i Huseby och Ålshult, något som kan vara av intresse att känna, då försök göras att hänföra ännu bevarade ugnshällar till de bruk, varifrån de stamma. Frågan härom är emellertid en ganska svår uppgift att lösa. Endast i ett mindre antal fall hava ugnsplattorna brukets eller bruksägarens namn (eller dennes adliga vapen) ingjutna, vartill kommer att samma bibliska motiv tyckas vara använda för bilderna vid flera olika småländska bruk. Ibland hände det att modellerna helt enkelt kopierades av konkurrerande bruk. Man hittade då på att inlämna beskrivning till bergstinget och sig till skydd begära hållbildernas registrering. Så befinnas Ålshults »kakelugns»-modeller vara beskrivna i Bergstingsrättens för Skåne och Kronobergs län protokoll för år 1752¹¹, där i § 13 inhämtas att *Bröllops- eller Vattubrunnsugnen* hade på sidostycket bröllopsscenen överst och i ett nedra fält »Tron, Hoppet och Kärleken uti trenne fruentimmersbilder» samt på förststycket »en vattubrunn med Christus och (den kananeiska) qvinnan», att *Adams ugn* hade på sidostycket »Adams och Evas ätande av den förbudna frukten» samt på förststycket »Evas skapande medan Adam sof under et träd», att *Marie ugn*

på sidostycket visade »Jungfrun Mariam vid et bord läsande, då ängelen med en olifveqvist i handen henne bebodar», och på förststycket bl. a. »Frälsaren med världen i den högra och i den vänstra handen en fana, trampanades på en drake», att *Ismaëls ugn* på sidostycket föreställde »Ismael liggande på marken under et träd samt Hagar gråtande med en ängel, som henne tröstar och visar til vattubrunnen», att *Sveriges vapens ugn* på sidostycket hade bl. a. Sveriges vapen uti ett upphöjdt hjärta med krona över samt under hjärtat två korslagda nycklar, värjor, musköter m. fl. krigiska emblem, på förststycket ett lejon hållande ett svärd m. m. samt överst ett änglahuvud. Vid denna tid (år 1752) hade man dessutom vid Ålshult en vapenugn med Karlshamnns stadsvapen — ett lejon hållande ett ankare — på både sidostycket och förststycket. Det bör tilläggas att modellerna voro skurna i trä, såsom man finner av åtskilliga i museerna förvarade dylika sniderier.¹² I bly gjutna detaljer till modeller förekomma även.

Av modeller till hushållsgods m. m. upptager vår förteckning märkvärdigt nog icke många. Av rubriken »Till pannemoot» kan man emellertid sluta att grytor och pannor götos. Senare under 1600-talet vet man att stora mängder trefotar ävenledes här tillverkades. De voro avsedda att i den öppna hållbrasan uppbära fotlösa kok- och stekkärl av koppar, brons eller tackjärn. Man göt även vid Huseby klensmedsstäd, spishällar m. m. Huruvida dylikt gjutgods försågs med bruksstämpel känner jag icke. Kanonerna torde däremot

¹⁰ Enligt P. G. Vejdes förmodan skulle detta namn troligen syfta på en fru de Besche.

¹¹ För mig påpekad av herr P. G. Vejde, vars avskrift jag här följer.

¹² Nord. museet äger ett antal sådana modeller från Os bruk och Malmö museum bevarar några från örmo bruk.

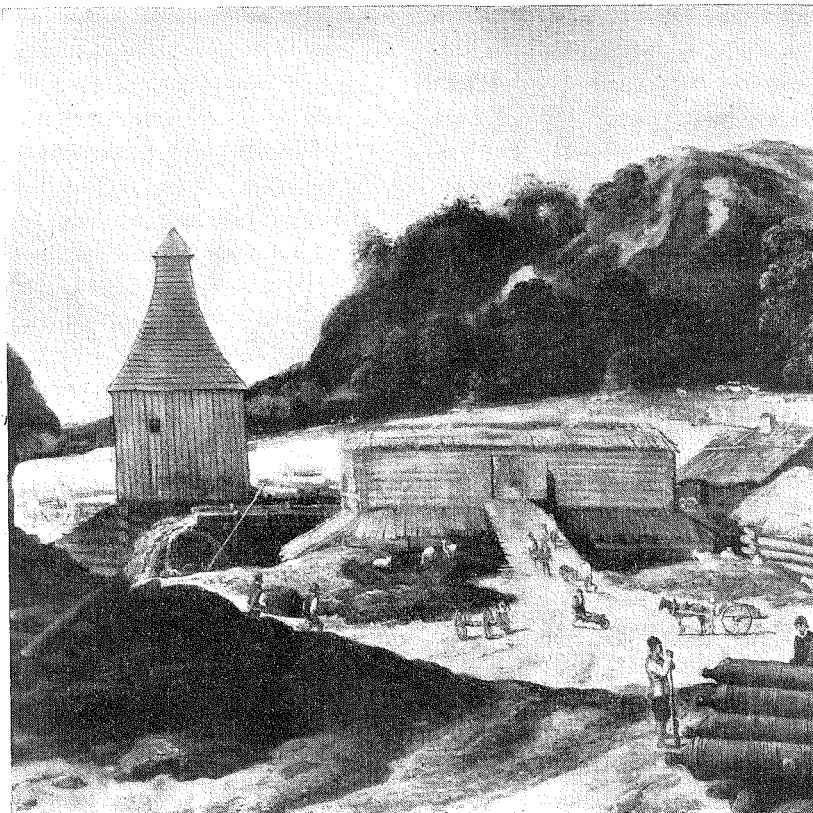

FIG. 6. SVENSKT STYCKEBRUK FRÅN 1640-TALET. ALLART VAN EVERDINGEN FEC. TRIPPENHUIS, AMSTERDAM. — I MITTEN EN TVILLINGMASUGN OCH ETT BORRVINDSTORN. DET RYKER UR MASUGNENS BÅDA PIPOR. ARBETARNA BÅRA UPP KOL PÅ BÅRAR OCH FORSLA UPP MALM MED SKOTTKÄRROR TILL MASUGNSKRANSEN. TILL VÄNSTER I FÖRGRUNDEN EN STOR »KOLBÄDDA», TILL HÖGER LIGGA FYRA GROVA KANONER.

mot på tapparne burit det ingjutna märket HB.¹³

Av förteckningens övriga innehåll finner man att till bruket hörde två kolhus, en tackjärnsbod, en sågkvarn samt en mjölkvarn med två par stenar. Man ser vidare att hammarsmeden hade egen bostad med tillhörande bod och källare,

¹³ Kanongjutningen synes hava upphört på 1750-talet men gjutningen av handelsgoods nedlades först år 1886. Tackjärnsblåsningen fortsattes ännu och masugnen var senast i drift år 1930.

samt att klensmeden och förmodligen gjutmästaren hade var sin stuga, dock sammanbyggda och med gemensam förstuga och bod. Alla bostadshus voro torvtäckta. Hammarsmeden var tydligen den förnämste arbetaren. Hans stuga var också försedd med trägolv och tre fönster. De övriga fingo nöja sig med jordgolv och två fönster. Man hade öppna spisar och kåpan uppuren av bördjärn av stångjärn med spiselstötta av samma material. Tre kolare följde med i arrendet och de be-

bodde var sin stuga med ett eller två fönster i vardera. Hans Kolares hus hade trägolv, men fönstret satt i taket och huset var sålunda en ryggåsstuga. De övriga kolare-bostäderna hade jordgolv. Man observerar att endast ett av alla de uppräknade husen var försett med lås och nyckel. Alla de övriga, även bostäderna, hade i dessa visst inte oskuldsfulla tider intet annat sätt att utestänga inkräktare än medelst haspar och märlor eller »små hakar att haka igen».

Betecknande nog var det ensamt järnboden, som hade möjligheten att kunna ordentligen låsas. Detta torde sammanhänga med det genom århundraden graserande och nästan outrotliga järntjuveriet. Tackjärn kunde man ju icke på smygvägar avyttra, men desto lättare skedde det med stångjärnet. Korta stänger — s. k. stumpjärn — voro lätta att i skymningen undansticka i skogen eller i hjulbäckens vatten. Nattetid avhämtades det utlagda rovet av tjuvköpare, varav det fanns gott om i alla bygder, där stångjärn tillverkades. I vissa trakter, där smidesslöjd för avsalu bedrevs, spelade tjuvjärnet en sorgligt stor roll. Det ditfördes ofta långväga ifrån genom mellanhänder. Vid Bergslagstingen voro ock järnstöls-målens avdömande det som upptog mesta tiden. Man förstår då, att när nytt lås för ungefär hundrafemtio år sedan skulle anskaffas till järnbodporten vid Laxå

bruk, hos brukets skicklige klensmed beställdes ett innanpåliggande, grovt och starkt fällbomslås med fyra kraftiga kolvar och en nyckel med många villor i axet — för övrigt en vacker smidesprodukt, som ännu är att på stället beskåda.

Huru ett par andra svenska styckebruk med tillhörande borrhindar tedde sig utvändigt vid den tid, då Husebyförteckningen uppgjordes, kan inhämtas av tvenne målningar, utförda av holländaren Allart van Everdingen och nu hängande i Holländska vetenskapsakademiens lokaler i Trippenhuis i Amsterdam.¹⁴ Den ena bilden visar ett verk med troligen en enda masugn, den andra ett med två. De båda tavlorna giva en god föreställning om huru enkelt ett svenskt styckebruk den tiden i själva verket var. Den närmare granskning vi ägnat husesynshandlingen från Huseby jävar icke det intryck dessa bildframställningar giva. Och dock utfördes i dessa små verk, som för oss te sig så utomordentligt enkla och obetydliga, en invecklad och stor kunnighet fordrande metallurgisk och mekaniska tillverkningsprocess, som gav produkter, vilka skaffade sig ett för kvalitet berömt namn på den europeiska marknaden.

¹⁴ Av O. Granberg identifierade såsom till sitt motiv svenska. Se hans arbete Allart van Everdingen och hans »norska» landskap. Stockh. 1902. Bilderna tryckta i E. W. Dahlgren, Louis de Geer 1587—1652. Senare delen. Upps. 1923.

SVENSKA SKOLSEDER.*

AV

PER NILSSON STJERNQUIST.

Ett organiserat skolväsende är en relativt ung företeelse inom det svenska kulturarbetet. Visserligen funnos under medeltiden åtskilliga läroanstalter, men dessa, som i regel voro helt och hållet beroende av kyrkan, försvunno med reformationens införande. Under Vasatiden lågo lärdomsskolorna nere, och dylika upprättades först under 1600-talets förra hälft i stiftsstäderna.¹ Under dessa förhållanden är det ovisst, i vad mån de hade traditioner från medeltiden att bygga på. Det är emellertid nästan uteslutande vid dessa, några mera anmärkningsvärda skolseder blivit utvecklade. Att så har varit fallet ganska tidigt,

---

* Närmare anledningen till föreliggande uppsats är en redogörelse för samma ämne, som jag för ett par år sedan skrev i en skoltidning. Det levande materialet har blivit insamlat genom en rundfrågning till olika läroverk och genom andra förfrågningar. Jag får härmed till herrar rektorer och andra, som välvilligt lämnat mig upplysningar, framföra mitt värdsamma tack.

¹ De äldsta gymnasier i Sverige äro med utsatt begynnelseårtal: Västerås 1623, Strängnäs 1626, Linköping 1627, Stockholm 1640, Skara 1641, Växjö 1643 och Härnösand 1648. De flesta av dessa innefattade redan från början även trivialskola, motsvarande våra dagars realskola.

framgår däraf, att man har exempel på att folkliga bruk utvecklats ur skolfester. Så är t. ex. alldeles säkert förhållandet med stjärngossegången här i Norden. Den utgjorde ursprungligen en del av sockengången, och skolungdomen hade ensamrätt till densamma. Längre torde det dock ej ha dröjt, förrän även andra började ta efter om än i andra former.² Möjligen har Lucia-seden uppkommit på ett liknande sätt.³ Båda dessa bruk ha emellertid inte införts i skolorna genom ungdomen själv och falla därför utom ramen för vår framställning.

Det är nämligen i huvudsak två faktorer, som äro bestämmande för skollivets gestaltning: en yttre, d. v. s. undervisningssystemet och skolans ledning, samt en inre, ungdomen själv. De från de förra härstammande sedvänjorna äro i allmänhet avsiktligt skapade av pedagogiska eller andra skäl, och erbjuda därför på sätt och vis mindre av intresse i detta sammanhang. De bruk, som upp-

---

² Se Troels-Lund, *Dagligt liv i Norden*, Köpenhamn 1903, VII s. 67 ff. samt Martin Nilsson, *Årets folkliga fester*, Stockholm 1915, s. 248 ff.

³ M. Nilsson, *anf. arb.* s. 180.

kommit bland eleverna eller övertagits av dem, är däremot av en helt annan karaktär. Ofta ha de sina rötter i urgammal folktro. Detta sammanhänger därmed, att lärdomsskolorna i äldre tid besöktes nästan uteslutande av folkets barn, om man med folket menar bönderna och de oftast fattiga och från allmogen härstammande prästerna.⁴ I den följande framställningen kommer endast att tagas hänsyn till dessa sistnämnda skolseder.

Litteraturen på detta område är emellertid synnerligen knapp. Från hela 1600-talet och första hälften av 1700-talet ha vi inga andra upplysningar än de få, som kunna uppletas i skrifter rörande andra ämnen. En utförlig beskrivning möter först hos Samuel Ödmann, Om disciplinen och levnadssättet vid Växjö skola och gymnasium intill 1780-talet.⁵ Detta lilla verk är med rätta berömt för sin innehållsrikedom och vidsynthet. Några efterföljare fick det likväl inte förrän efter mitten av förra århundradet. Det var då i sista stund, som något av de gamla skolsederna bevarades åt eftervärlden; dessa gingo nämligen under de närmast föregående decennierna allt raskare sin undergång till mötes.

Det finnes emellertid även levande material, nämligen de skolseder, som ännu i dag bestå vid våra läroverk. Av den äldre, rikt utvecklade traditionen är väl inte mycket i behåll, men dessutom ha åtskilliga nyare bruk tillkommit, vilka stundom vunnit sådan hävd, att det är

nästan omöjligt att skilja dem från de äldre. Det är numera framför allt de mellansvenska skolorna, och bland dem särskilt de i de små stiftstäderna Skara och Strängnäs belägna, som ha ett uppgiva något rikare traditionsbestånd. Ett sådant saknas nästan alldeles i Skåne och Norrland. I den följande framställningen återfinnas uppgifter från de allra flesta läroverk, där mera anmärkningsvärda seder existera. Tyvärr saknas några.⁶ — Traditionerna undergå i våra dagar en snabb omvandlingsprocess; år från år glömmas något bort och annat kommer till, kanske oavsiktligt. Mycket är dömt att försvinna, särskilt på de ställen, där samskola införes, och mycket har redan försvunnit. Därför torde det vara av intresse, att de skolseder, som ännu leva kvar eller som funnits i mannaminne, bli föremål för insamling och uppteckning.

SKOLUNGDOMENS ORGANISATION.

I gångna tider var skolan på ett helt annat sätt än nu skarpt avgränsad från övriga livsområden. Lärjungen hade inte endast att bli uppfostrad och undervisad, han var också tvungen att lämna sin medverkan till de i skolan förekommande, nödvändiga sysslorna. Sopning, eldning, tillsyn över kamraters uppförande, i äldre tid även risbindning utfördes av skolpojkar. För varje syssla förordnades en eller flera funktionärer med särskild titel, och ämbetena ombyttes i tur och ordning. En utmärkt skildring av

⁴ Se härom A. Romdahl, Svensk kulturtradition, Stockholm 1931, s. 22.

⁵ Samuel Ödmann, Hågkomster från hembygden och skolan, Stockholm 1888.

⁶ Särskilt bör anmärkas, att alla förfrågningar om skolseder vid läroverket i Västerås lämnat negativt resultat. Detta är så mycket egendomligare, som det här är frågan om Sveriges äldsta gymnasium, vilket dessutom från gammalt har en rik tradition att bygga på.

detta invecklade system vid Växjö skola och gymnasium i mitten på 1700-talet återfinnes hos Ödmann.⁷ Vid samma läroverk ägde en sådan ordning fortfarande bestånd under 1830-talet, ja ända in på nästa årtionde⁸, på andra ställen tycks den ha tagit slut tidigare. Man gick emellertid ännu längre. Det hände, att skolpojkar blevo sända i ganska viktiga skolans ärenden. I Lunds latinskolans räkenskaper från 1700-talet uppgivas 20 öre utbetalade »till en scholgässe, som gick först till Söfde och tingade stenar och sedan kjörde ett lass därifrån, hvar till Svän Vaktkarl länte sine hästar och vagn.»⁹

Utåt kom denna avskildhet bl. a. till synes beträffande forum för lärjunges förseelser. I de flesta fall utövades naturligtvis den disciplinära myndigheten av rektor själv. I fråga om svårare fall hänsköts emellertid saken ännu under början av 1600-talet till domkapitlet.¹⁰ Dock synes den ordning, som stadgas i 1724 års skollag, ha varit använd långt dessförinnan. Enligt denna har rektor domsrätt, om »någon af Stadens Innevånare eller främmande hafver att besvära sig öfver någon Gymnast, eller Scholaepilt, för gjord skuld, små quereller och slagsmål, snatteri af fruckt i trädgårdar, eller annat dylikt, som med Disciplina Scholastica kan bestämas.» För grövre förseelser eller brott i egent-

lig mening ställes lärjunge däremot till rätta inför världslig domstol, men rektor eller hans ombud har rätt och plikt att närvara och föra talan i målet.¹¹ Men även om lärjungen själv blivit utsatt för övervåld, var det inte föräldrarna utan skolans rektor, som skaffade honom upprättelse. Jag kan i detta sammanhang icke låta bli att medtaga ett märkligt rättsfall från Piteå rådstugurätt:

Stadstjänaren Johan Mårtensson var en dag ute i stadens ärenden. Därvid gick han förbi en djäken-gosse. Denne, som satt på en sten, satte då för honom sin fot, nappade uti hans kläder och talte med detsamma till collega scholae Herr Moses' gosse, som gick där fram, och sade: »Fransos, kom hit!» Detta tog stadstjänaren till sig och slog i dryckesmål djäken-gossen några slängar med en käpp. Den slagnes fader, bergmästare Isak Tiuck, anmälde detta för rektor Johan Fortillius, vilken år 1659 stämde stadstjänaren för rätta och yrkade ansvar på honom, för det han utan orsak slagit gossen. Tre andra djäkne-pojkar intygade för rätten sanningen härav, och stadstjänaren fick böta 6 mark s. m.¹²

Att någon tillhörde det lilla samhälle för sig, som skolan således utgjorde, har sannolikt från gamla tider utmärkts genom dräkten. Ett ålderdomligt plagg är säkert »djäknekapporna», ett slags grå runda kappor, som allmänt förekommit vid våra gymnasier och vid flera av dem

⁷ S. Ödmann, anf. arb. s. 32 ff.

⁸ H. Lönegren, Vexjö skola och gymnasium för 50 år sedan, Göteborg 1882, s. 19.

⁹ C. K. S. Sprinchorn, Bidrag till Lunds allmänna läroverks historia efter Skånes förening med Sverige, Årsredogörelse 1897, Lund 1896, s. 15.

¹⁰ Arosiana, Ser. III, Stockholm 1917, s. 59.

¹¹ Waldemar Ekedahl, Bidrag till den svenska skoldisciplinens historia, Kristianstad 1901, s. 33.

¹² Efter Johan Nordlander, Norrländskt skolliv. Lärare och lärjungar vid Piteå kungl. triavalskola under 1600-talets senare hälft, Stockholm 1914, s. 159.

levat kvar ända till mitten av förra århundradet. Av ungt datum och sannolikt uppkomna efter tyska förebilder äro däremot de mer eller mindre militäriska uniformer, som för ett par årtionden sedan voro mycket vanliga vid flera mellansvenska gymnasier. De omnämnas ingenstädes i den äldre litteraturen och saknades ännu på 1870-talet åtminstone i Västerås.¹³ För närvarande återfinnas sådana bl. a. vid läroverken i Borås, Karlstad, Örebro, Strängnäs och Västerås, men ganska sällan och då endast vid högtidliga tillfällen.¹⁴ — Det i våra dagar vanliga kännetecknet på en skolgosse är emellertid klassmössan.

Särskilda sådana förekomma nästan för varje skola och inom denna för varje klass. De äro därför av skiftande utseende; somliga mössor äro försedda med kokard, andra med påstickade mönster eller märken i metall, andra åter, och detta torde senast ha kommit i bruk, med ringar; kullen kan vara av olika färg och material.

Ehuru de svenska skolmössorna antagligen rönt påverkan av de tyska, omtalas sådana härifrån ganska tidigt. I mitten av förra århundradet förbjödos gymnasierna i Strängnäs att bära djäknekappor och de särskilda mössor, som då funnos.¹⁵ Skolpojkar i Västerås hade på 1860-talet blå, kokardprydda sidenmö-

sor.¹⁶ Vid Lunds katedralskola anlades emellertid klassmössor först 1872.¹⁷

Att skolungdomen själv uppfattade sin särställning är naturligt, så mycket mer som den i de flesta fall hade sina hem långt borta; den försökte även bevara den. Det ansågs förnedrande att umgås med gesäller och lärpojkar och längre fram, då folkskolor började upprättas, med dessas alumner. Mellan de två lägren fanns alltid fiendskap, som ofta utbröt i stora slagsmål. Dessa ha så småningom försvunnit med nyare tiders tänkesätt; den sista ordnade gatubataljen i Lund mellan folkskolpojkar och katedralskolans lägre klasser gick av stapeln för ett tiotal år sedan. Öknade de två sidorna emellan finnas väl ännu kvar i de flesta städer.¹⁸

De förhållanden, som här ovan påpekats, äro kanske en bidragande orsak till de egendomliga organisationsformer, vilka utbildats bland de högre skolornas elever, och utgöra i varje fall förutsättningar för dessas uppkomst.

För knappt ett sekel tillbaka var nämligen ungdomen vid de allra flesta gymnasier i Sverige sammansluten till fast organiserade förbund. På denna tid utgjorde gymnasium en särskild läroan-

¹³ Arosiana I s. 15.

¹⁷ Minnen från svenska läroverk I, Lund 1926, s. 58.

¹⁸ Såväl dessa som de namn, de olika klasserna ha på varandra, äro ofta ganska egendomliga. I Västerås' läroverk var åtminstone förr de olika klassernas vedernamn räknade nedifrån dandare, lökar, kritbitar, sillstrypare, herrar, märrar och hingstar. Motsvarande namn i Lunds katedralskola äro grisar, ankor, trillingar, fjärilar, femöringar. Grisar kallas hela läroverksungdomen av folkskolans lärjungar, som däremot få hålla till godo med namnet brackor. Sistnämnda ord förekommer på många håll. En del andra exempel framkomma i det följande.

¹³ Arosiana, Ser. I, Stockholm 1910, s. 13.

¹⁴ I Strängnäs finnas ungefär ett tiotal uniformbärare, men intresset för saken lär vara i stigande, måhända på grund av de orsaker, jag hört omtänksamma mödrar framhäva, nämligen uniformens slitstyrka och billighet.

¹⁵ Ragnel Essén, Skolminnen från Strängnäs elementarläroverk på 1850-talet, Stockholm 1897, s. 18.

stalt, noga skild från den lägre trivialskolan. Att trots detta bägge voro inrymda i gemensam byggnad, då de, som oftast var fallet, förekommo i samma stad, gjorde intet till saken. Inom trivialskolorna existerade endast sällan några föreningar, som motsvarade gymnasiiförbunden, och i så fall voro de rena efterbildningar. Vi skola återkomma till detta längre fram.

Var och en, som satt på gymnasium, måste emellertid tillhöra det där befintliga förbundet. Det värsta, som kunde hända någon, var, om han på grund av olydnad eller uppstudsighet uteslöts ur förbundet och därmed från all gemenskap med kamraterna. I spetsen för det hela stod notarius gymnasii, vilken post innehades av en elev ur högsta klassen, vanligen primus. Han hade till uppgift att representera kåren för yttervärlden och särskilt gentemot rektor samt att föra ordet vid de regelbundet återkommande sammanträdena. Vid dessa hade i regel alla ringar utom den lägsta säte och stämma. Överläggningarna rörde sig om kårens allmänna angelägenheter och om bestraffning av brott mot gymnasii lagar. Dessa, som i några fall voro nedskrivna, i andra endast vilade på praxis, bestämde de olika ringarnas skyldigheter och befogenheter. De, som tillbragte första året på gymnasium, voro starkt underordnade de andra och bildade därigenom en särskild avdelning för sig. De skulle genomgå ett provår och därunder uppfostras till värdiga medlemmar av förbundet. Gentemot de äldre hade de obetingad lydndsplikt och voro tvungna att utföra vilka befallningar som helst. Men därjämte hade de vissa i lagen före-

skrivna skyldigheter, av vilka de vanligaste voro: väckning och borstning (vilka emellertid bortfölo i början av 1800-talet), att gå med kallelse till samling och även i andra ärenden, samt att hälsa på sina herrar. Ofta voro också de närmast högre ringarna underkastade mer eller mindre betydande inskränkningar.

Det är ganska egendomligt, att en sådan ordning som denna kunde upprätthållas, och att ingen, även om han fick aldrig så mycket stryk av de äldre, med ett ord förrådde gymnasii hemligheter. Enligt samtida vittnesbörd föll det icke någon in, att det kunde vara annorlunda. Förklaringen måste ligga i den redan omtalade, särskilda ställning, skolungdomen på den tiden intog. De, som voro förtryckta och illa behandlade, levde väl på hoppet, att deras tur att spela herrar en gång kom.

En mycket bättre uppfattning om saken, än denna allmänna karaktäristik förmår skänka, torde emellertid erhållas genom deras skildringar, som själva varit med Jag har här liksom på flera andra ställen föredragit att bibehålla de äldre författarnas ordalag. Från Västerås omkring år 1820 berättas sålunda:¹⁹

»Gymnasisterna kallades i dagligt tal djäknar,²⁰ och primus i qvarta kallades notarius gymnasii, var såsom sådan hela kårens förman, försedd med stor makt och myndighet. Djäknarna delades i

¹⁹ Carl Steffenburg, *Minnen från skolan och gymnasium, Falun 1876*, s. 50—52.

²⁰ Definitionen av ordet djäkne erbjuder någon svårighet, emedan det tydligen haft skiftande betydelse vid olika läroverk. I motsats till härövan var det i Växjö skolgossarna, som huvudsakligen buro detta namn. Vanligen torde emellertid ordet djäkne ha använts såväl om gymnasiets som om trivialskolans lärjungar.

tvänne skilda avdelningar, superiorer och inferiorer, vilka senare utgjordes av primaner, som kallades pliggjar, och sekundaner, vilka buro namn av skomrar (skomakare) — båda uråldriga och därigenom hävdvunna benämningar. Skommarcetus kallades det sammanträde, vilket sekundanerna höllo i koret, och varunder pliggarna hade sin anvisade plats längst ned vid dörren. Det var dessa senares uppförande, som vanligen utgjorde det viktiga ämnet för rådplägningen. Storcetus kallades åter det sammanträde, som alla superiorerna höllo, antingen för samma ändamål, eller ock för att rådpläga om kårens allmänna angelägenheter. — — — Subordinationen, som bestod i de tre högre klassernas herravälde över primanerna, hade i förra tider varit ganska hårdhänt. — — — I allmänhet voro skomrarna, vilka läste i samma rum med pliggarna, just de, som pinade dessa med pojkaktig kitslighet. — — — Som prov på hur hårdhänt ordningen understundom upprätthölls, kan jag anföra, att det tid efter annan hände, att en grovt sedeslös slyngel blev av storcetus förvisad från gymnasium och vågade sedan aldrig titta dit in. Orsaken till den förvisades uteblivande kom helt visst till lärarnas kunskap, med de läto därvid bero.»

En intressant och utförlig redogörelse från 1830-talets Strängnäs finnes även bevarad:²¹

»Gymnasiikursen var på den tiden ställd på icke mindre än fem år. Den lägsta avdelningen, bestående av dem, som tillbragte det första året på gymna-

sium, kallades »boskap» och var fullkomligt rättslös. De måste utan knot eller missnöje uträtta varje befallning, som gavs dem av någon ur en högre avdelning, och utan motsträvighet eller dröjsmål fullgöra vad helst han behagade ålägga dem. Största delen av gymnasiiåret åtgick därför till spring och förrättande av verkliga slavsysslor. De, som voro kitsliga bland de äldre, roade sig att hitta på de löjligaste, kinkigaste och mest brydsamma ärenden och göromål, som förelades den stackars »boskapen». — —

Ingen inferior vågade med betäckt huvud gå förbi eller tala med någon ur en högre avdelning. Mötte han däremot en lärare, så gav han vanligen icke den ringaste akt därpå. Vid en motsatt befallning av en lärare och en superior, drog man alls icke i betänkande att lyda den senare.

Särskilda paragrafer i de nyssnämnda stadgarna förbjödo de båda lägsta avdelningarna: att vara borta från lärotimmar på gymnasium; att visa sig på gatorna utan djäknekappa; att röka tobak, spela kort, gå på källare, driva gyckel med lektorerna m. m., såvida icke någon, för ett särskilt tillfälle, av en superior erhåller tillåtelse därtill.

Varje afton utsattes en bestämd tid (vanligen kl. 7), efter vilken ingen ur de båda lägsta avdelningarna fick vistas utom sitt kvarter. Genom litet emellanåt anställda husvisitationer tillsågo superiorerna, att stadgarna efterlevdes. Då ett förbud kan göra mycket, som eljest är utan betydighet, till något viktigt och efterlängtadt, så gav detta anledning till tusen djärva äventyr och putslustigheter. Man lät t. ex. ljuset brinna och nyckeln

²¹ August Sohlman, Svenskt gymnasiiif, Stockholm 1855, s. 14—17.

sitta kvar i dörren till rummet, under det man själv, utklädd till kvinna eller gubbe, vandrade omkring ute i staden, eller gick man, för att bliva obemärkt, de äventyrligaste vägar, genom tomter och trädgårdar, över höga murar och plank o. s. v.

För vart och ett av de fem gymnasii-ären erhöll man förökade fri- och rättigheter. Andra året var man befriad från slavtjänsten, men för övrigt underkastad nyssnämnda inskränkningar; tredje året bortfölo dessa, och på det fjärde blev man fullkomligt »friherre» och maktägande. Endast den högsta avdelningen kunde meddela de lägre dispens från stadgarna; endast denna utgjorde egentligen domarkåren över de förseelser, som däremot begingos. Dess medlemmar buro sin djäknekappa löst hängande på den ena axeln såsom ett tecken till deras snara avgång till akademien.

Lagskipningen inom denna lilla aristokratiska republik skedde på ett slags herredagar, som höllos fyra gånger i veckan och buro det betydelsefulla namnet tragedier.

Vid dem tillgick på följande sätt: Då aftonbönen hållits, varvid hela gymnasii-ungdomen var församlad i stora auditoriet, trädde den högsta avdelningen upp på bänkarna framför de övriga. Den inom nämnda avdelning, som för veckan var custos, d. v. s. »daggförande», tillfrågade nu en avdelning i sänder, om de hade något att anmärka mot de dem underordnade. Nu tillkännagavs, om någon befunnits vara ute efter den bestämda tiden, om någon visat ohövlighet mot en äldre, om någon försummat att fullgöra, vad som anbefallts honom.

Rättegångssättet var mycket summariskt, ty icke ett enda ord fick yttras till försvar: anklagelsen var nog för att fälla, och domen bestod alltid i det enstaviga, skarpt uttalade ordet: fram! Den anklagade vandrade då alltid utan motstånd fram och satte sig på en bänk, som kallades »brädet». Sedan alla anklagelser blivit absolverade, straffades delinkventerna medelst vissa slag med daggen över rygg och axlar. Allt detta tillgick så gravitetiskt och högtidligt, utan hetta och iver å den ena sidan och utan klagan å den andra, att scenen blev imponerande på de yngre och all tanke på motstånd och uppstudsighet försvann, även om de kände sig lida orättvist.» —

Som redan i det föregående nämnts, förekommo inom trivialskolorna endast svaga antydningar till sammanslutningar, motsvarande de ovan skildrade. I allmänhet togo sig de högre klasserna ett visst herravälde över de lägre,²² men några fasta former fick detta aldrig, och det torde i själva verket endast varit frågan om den på styrkan grundade makt, som äldre pojkar alltid äga gentemot yngre. I de få fall, man hör talas om verkliga förbund, kan man vara säker på att inflytande från gymnasium gjort sig gällande, vilket ju också är helt naturligt, då båda skolorna ofta voro inrymda i gemensam byggnad. I högsta klassen av Karlstad skola existerade sålunda strax före mitten av 1800-talet ett förbund, allmänt kallat av nedre klasserna »de sturske», vilket hade gymnasiiförbundet till förebild. Liksom i detta senare intogos de nyuppflyttade lär-

²² Se beträffande Skara Johannes Sundblad, Gammaldags seder och bruk, Stockholm 1917, s. 34—35.

jungarna under vidlyftiga ceremonier.²³ Barn i den ålder, vari trivialskolornas lärjungar vanligtvis befunno sig, äga också inte den sammanhållning, som erfordras till bildandet av fasta förbund.

Trots de ofta mindre lämpliga formerna fyllde emellertid gymnasiiförbunden verkligt betydelsefulla uppgifter, vilket redan de, som själva voro med, hade klar blick för. Sålunda skriver biskop C. I. Heurlin, vars skoltid i Växjö inföll omkring år 1800: »Jag vill ej försvara den gamla pennisismen; men nog hade den något gott med sig. Övergången ifrån den stränga skoltukten till den nog utsträckta gymnasiifriheten var för hastig och missbrukades av flera, så att den urartade till självsvald. Pennalismen bidrog ock att upprätthålla disciplinen. Den omsorgen hade de äldre till huvudsaklig del haft. Numera blev det lärarens ensak. Sedan varje klass fått sitt särskilda läsrum, kan disciplinen lättare upprätthållas, och pennisismen i dess gamla form har numera ingen tillämplighet. En anmärkning gjorde jag som lärare, och flera torde hava gjort det samma, nämligen att de till gymnasium uppflyttade ofta äro litet mer självsvaldiga och svårare att hålla ordning på än de äldre. Det kan förklaras av den större frihet de anse sig äga. Min sal. farbror ytttrade ofta: translatåret är ett slyngelår — translaterna måste mest efterhållas. Det var lättare, när de äldre gymnasisterna hade detta bestyr.»²⁴

²³ N. P. Ödman, *Ur flydda tidens skollif*, Stockholm 1909, s. 99.

²⁴ Gotthard Virdestam, *Gamla skolminnen från Växjö*, Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok 1925, s. 184. Även nu för tiden anses ofta förstärkingarna, pojkar i 14—16 års åldern, utgöra det värsta oroselementet inom skolan.

Här vidröres ett förhållande, som är mycket viktigt för förståelsen av dessa pojkgorganisationers betydelse. Det är nämligen ett faktum, att disciplin och ordning förr var synnerligen dålig såväl i trivialskolan som på gymnasium. Huvudorsaken låg i den tidens undervisningssystem och den brist på lärarkrafter, som ofta var ganska kännbar. Det kunde inträffa i slutet på 1830-talet, att en lärare hade att på en gång undervisa icke mindre än åttiö pojkar, fördelade i två årskurser.²⁵ Hurudan ordningen blev under sådana förhållanden är ej svårt att förstå. I den lägre skolan gick det väl ändå någorlunda an, men vid flera gymnasier synes disciplinen ha varit verkligt beklaglig, särskilt sedan 1807 års skollag avskaffat kroppsaga för gymnasister. Så i Västerås, där lärorummet för vissa lärare liknade »en hållstuga på en dålig gästgivaregård, full av okynniga skjutspojkar.»²⁶ Under sådana förhållanden fyllde gymnasiiförbunden en stor uppgift genom att lära sina medlemmar tukt och ordning. Nykomlingarna fingo genomgå en hård behandling, men det var säkerligen nyttigt för dem. Hur strängt förbundet upprätthöll ordningen, visas av ovan omtalade fall, då sedeslösa slynglar av det relegerades från gymnasium, utan att lärarna lade sig i det.

En skildrare av det äldre skollivet i Västerås fäster uppmärksamheten på en annan betydelsefull punkt. Han skriver: »Jag vet ej men jag tror, att pennisismen bidrog att bilda karaktären ej min-

²⁵ Sundblad, *anf. arb.* s. 72.

²⁶ Peter Bagge, *Skol- och gymnasieliv vid Sveriges äldsta gymnasium för ungefär hundra år sedan*, *Läsning för svenska folket* 1916, s. 173.

dre genom den stränghet, den utövade mot de ur skolan nyss utsläppta ynglingarna, än ock genom det allvar, varmed ej endast pliggarna, men även de yngre och omogna bland skommarna blevo av de äldre behandlade.»²⁷

Emellertid är det utan vidare klart, att gymnasiiförbundens verksamhet på många håll gick till överdrift och uppväckte de styrandes misshag. Otvivelaktigt förekommo från äldre tid svåra missbruk, särskilt vid behandling, av dem, som nyss uppflyttats på gymnasium. Men ovanorna voro fast rotade, och ett kungligt brev av år 1691, som på det strängaste förbjöd all pennalism, har vad skolorna beträffar haft ingen eller ringa verkan. Förgäves gjordes under den följande tiden flera försök att med stöd av detta avskaffa den gamla ordningen. Man har i behåll en skrivelse från biskopen i Växjö, daterad 1721, vari föreslås att »then distinction Man förmärckt the äldre Gymnasisterne willja giöra emellan sig och the nyligen på Gymnasium transfererade, nembl:n att the senare icke få under Lectionerne lägga ifrån sig hattarne på bäncken, måste stå med bart hufvud på kyrckiogården när the samblas att gå i kyrkan, få ej heller lof att som the andre sättja sig i kyrckan så länge the äro framme i Choret, skall aldeles afskaffas och hos ungdomen intet tålas, emädan den är en species pennalismi som af Kongl. Maj:t så strängel:n förbudin är.»²⁸ Förbudet tyckes dock ha gagnat till föga; ett halvsekel senare stod ose-

den i fullt flor, och en ny biskop måste då åter avlysa densamma.²⁹ Längre fram är det på samma sätt. År 1838 förbjöds vid Skara läroverk de äldres herravälde över de yngre³⁰ med det resultat, att det här är förvånansvärt väl bibehållet ännu i våra dagar.

Det verkliga dräpslaget för den gamla gymnasiiförbundet kom först med ett kungligt cirkulär av år 1849, som stadgade, att gymnasium och trivialskola skulle förenas till ett sammanhängande läroverk. Härigenom rycktes gymnasium ut ur sin förra isolering; det kom därefter endast att bilda de högsta klasserna i den nya skolan, och samtidigt upptogs kampen mot den gamla ordningen med förnyad styrka. Över lag gingo också gymnasiiförbunden under i början av 1850-talet. De försök, som i sammanhang härmed gjordes, att återuppliva dem bland skolans högsta klasser, så t. ex. i Karlstad,³¹ synas snart ha gått i kvav.

Alldeles utrotad blev gymnasiistorganisationen ändå inte. Ännu den dag, som i dag är, kan man finna spår av densamma, och på ett ställe, i Skara, är den, såsom redan nämnts, mycket väl bibehållet. Där uppdelas lärjungar inofficiellt i tre grupper: gymnasister i de tre högsta ringarna, knapar i första ringen³², samt penor. Gymnasisterna äro samman slutna i ett verkligt förbund, vilket ledes och representeras av en »talman». De ha vissa företrädesrättigheter framför skolans övriga lärjungar. Dessa få

²⁷ Arosiana, Ser. II, Stockholm 1913, s. 45.

²⁹ S. Ödmann, anf. arb. s. 41.

³⁰ Sundblad, anf. arb. s. 27.

³¹ N. P. Ödman, anf. arb. s. 100.

²⁸ Ludvig Larsson, Växjö gamla lärdomskvarter, Hyltén-Cavalliusföreningens årsbok 1922, s. 48.

³² Namnet knapar bars längre tillbaka av lärjungarna i trivialskolans högsta klass. Sundblad, anf. arb. s. 34.

sålunda ej begagna sofforna på skolgården, ej heller beträda en viss trottoar, och det åligger andraringarna att tillse, att stadgarna efterlevas. — Även på andra håll förekomma spridda rester. I Falun ha sålunda de tre högsta ringarna ensamrätt att under rasterna trafikera en viss gata; förstaringare och elever i realskolan äro strängeligen förbjudna att sätta sin fot där.

Ungdomsorganisationer, som äro överraskande lika dessa gymnasiiförbund, ha förekommit på flera andra områden. Samma karakteristiska drag, att de nytillträdande till en början måste genomgå ett slags provtid eller tjänstetid och i varje fall intaga en underordnad ställning, återkommer också här. Närmast till hands ligger det onekligen att till jämförelse framdraga studentkorporationerna. Det är allmänt bekant, att novitierna ännu i våra dagar icke äro jämställda med de äldre; förr i världen måste de dessutom erbjuda dessa senare sina tjänster och lyda de befallningar, de fingo av dem. Emellertid var det studentliv, som utvecklades här i Sverige, från början och sedan långt fram i tiden en noggrann efterbildning av det tyska. Detta är intet egendomligt, ty universitetet äro till sin natur universella organisationer, och det svenska systemet är upprättat med det tyska som mönster.

Inom ett annat livsområde ha även förekommit ungdomsorganisationer med starka utländska förbindelser och förebilder, nämligen skråtidens gesällskap. De yngres underordnade ställning faller här icke så starkt i ögonen men är dock fullt tydlig. Så tjänstgjorde exempelvis den så kallade ungesällen, med vilket namn

den benämndes, som senast inskrivits i gesällskapet, som åltgesällens springpojke och hade bl. a. i uppdrag att uppvakta gesällerna med inbjudningar till sammanträden.³³

Slutligen ha vi en med gymnasiiförbunden likartad företeelse av mera inhemsk karaktär, de ynglingalag, som ännu under 1800-talet existerade bland den ogifta manliga ungdomen i våra byar. Medlemskapet var i regel obligatoriskt för varje konfirmerad ung man, och man har åtskilliga belägg för att dessa lag voro strängt organiserade med en vald föreståndare i spetsen och egna upptecknade stadgar. Ändamålet var alltid att sammanföra ungdomen, men dessutom synes man åtminstone något längre tillbaka ha haft till syfte att upprätthålla god ordning och disciplin bland medlemmarna. De yngre medlemmarna voro underordnade de övriga, hade icke dessas företrädesrättigheter och bildade därigenom en särskild grupp inom laget. I Boda socken i Dalarna räknades pojkarna sålunda ej som storpojkar förrän ett år efter konfirmationen; under mellantiden kallades de »kuntpojkar» och behandlades närmast som barn. Andra exempel att förtiga.³⁴

De nykommas underordnade ställning, som således är ett gemensamt drag hos dessa ungdomsorganisationer, är uttryck för ett slags »kamratförtryck» eller penalism, vilken emellertid även förekom inom andra livsområden. I allmänhet anser man, att penalism uppkom under

³³ Sigfrid Hansson, Skråtidens gesäller, Stockholm 1930, s. 33.

³⁴ Se Sigurd Erixon, Ynglingalaget, Fataburen 1921.

den senare medeltiden, då de enskilda inom alla levnadssfärer sammanslöto sig till korporationer. Skrän, gillen, hansaförbund och studentföreningar äro exempel härpå. Härtill kan man säkerligen med fog anmärka, att inom ungdomssammanslutningar med sina naturliga åldersskillnader pennalism nästan är given på förhand och sannolikt funnits i alla tider.

En mycket viktig fråga är nu, huru gymnasiiförbunden förhålla sig till de övriga ungdomssammanslutningarna. Tyvärr tillåter den torftiga litteraturen icke att historiskt konstatera detta. Emellertid torde man ändock med ganska stor visshet kunna säga just med hänsyn till ovan behandlade organisationsforms allmängiltighet bland all ungdom, att man här har att göra med parallellföreteelser. Det är säkerligen inte möjligt att härleda den ena från den andra. — Ungdomen har ju i alla tider haft behov att sammansluta sig. Scoutrörelsen är ett exempel härpå i våra dagar. Men denna tendens måste bland den gamla skolans lärjungar ha förstärkts kraftigt av flera orsaker. Vi ha redan i det föregående behandlat skolans skarpa avgränsning gentemot andra livsområden. En annan viktig omständighet var säkerligen, att eleverna förr i tiden i regel ej hade sin hemort i skolstaden utan voro inackorderade där eller bodde i verkliga kaserner. Slutligen sammanfördes lärjungarna i högre grad än de, som besökte akademierna, kring gemensamma intressen och voro så att säga mer beroende av skolan. Därför måste man nog akta sig för att söka gymnasiiförbundens uppkomst i studentkorporationerna. Dessa voro i motsats till de förra här i Sverige länge svagt

organiserade och synas först sent ha spelat någon större roll. Dessutom tillkommer något, som först längre fram kan bli föremål för behandling, nämligen att knappast ett enda gemensamt drag i de båda organisationernas invigningsceremonier kan uppvisas. Härmed förnekas emellertid inte, att gymnasiiförbunden rönt en viss *påverkan* utifrån. Med allra största sannolikhet är så fallet, detta så mycket mer som en tydlig växelverkan mellan gesällernas och studenternas förbund kan skönjas. Dock förefaller överhuvudtaget inflytandet från akademiskt håll länge ha varit förvånansvärt litet och mest gjort sig gällande vid läroverken i närheten av Uppsala.³⁵

Tidpunkten för gymnasiiförbundens uppkomst är omöjlig att närmare bestämma. Liknande sammanslutningar kunna ha förekommit i medeltidens läroanstalter, men det är antagligen först sedan skolan genom reformationens införande blivit mera självständig i förhållande till kyrkan, som dessa nått någon betydelse.

INVIGNINGSCEREMONIER.

Det är naturligt, att traditionsbundna intagningsceremonier förekommo inom så fasta organisationer som gymnasiiförbunden. Dessa invigningar ägde rum antingen vid uppflyttningen till gymnasium eller också efter genomgången av det första besvärliga året på detta. Vid flera skolor hade man emellertid invigning vid bägge tillfällena. Tillvägagångssättet var

³⁵ Lund synes i detta hänseende ha spelat ändå mindre roll. Akademien här var ju yngre och obetydligare, och dessutom var handeln med den kringliggande slättbygden väl så viktig för staden.

ganska skiftande på olika platser, vilket torde framgå av nedan anförda exempel. Invigning vid uppflyttningen till gymnasium förekom i Växjö strax efter mitten av 1700-talet och tillgick sålunda: »Consistoriales inträdde i full dräkt uti ringaskolan. Rektor framtog en lista, som utvisade deras ordning, vilka flyttades. Namnet utropades, och den nye gymnasiikandidaten gick. Var och en hade förut vidtalat en övrings-gymnasist, som under den vådliga färden skulle vara ledsven och beskyddare. Dessa ledsagare stodo i den mörka gången och hade var för sig en svart kappa, som kastades på klienten, varpå resan fortsattes i fullaste språng. De cirkularister, som ådragit sig ovänskap av gymnasiisterna, antingen med försummelse i hälsningar eller gensträvig- het att ur fiskalprotokollen utstryka protegerade brottslingar, voro nu blottställda för örffilar, som hederligt regnade i den mörka gången, ja ock hela trappvägen uppföre. Man var därföre ganska angelägen att söka sig en stark protector, som avvärjde resans faror.»³⁶ — Man vet med säkerhet, när denna ordning upphörde. Prosten Daniel Nordin skriver nämligen i sina minnen: »1797 flyttades jag till s. k. translaturen, första klassen på gymnasium. Pennalism vid och efter flyttningen varade ännu. De uppflyttade skulle krönas eller invigas med käppar på trappan och sedan under första året tvingas under kvarten, innan läsningar börjades, att sitta orörliga, under det de övriga spatserade. Året därpå bortlades det på min och kamraters tillstyrkan.»³⁷

Rikare utvecklade var det ceremoniel,

³⁶ S. Ödman, anf. arb. s. 38.

³⁷ Virdestam, anf. upps. s. 176.

som användes i Strängnäs på 1830-talet: Första gången den blivande gymnasisten fick tillträde till gymnasium, var vanligen vid provskrivningen, som föregick inträdesexamen. Han fick då även den första försmaken av gymnasiilivet, ty genom förstugan och trapporna måste han springa galopp mellan rader av stora och starka gymnasiister, vilka med knutar, slagna på kapporna, och knytnävarna trakterade hans rygg på det kraftigaste och ruskade om hans lekamen så, att det sedermera icke var lätt att hålla tankarna klara och samlade för att skriva god latin — — — Då examen lyckligt var förbi, utsattes en dag för själva invigningen på gymnasium — — — Den, som innehade främsta platsen på gymnasium, tog till ordä och föreställde nykomlingarna, att den första dygd, varom de borde vinnlägga sig, vore ödmjukhet, varför de ock genast skulle öva sig i att kröka ryggen. De fingo nu buga sig sju resor för kungl. gymnasium, för var och en särskild bland superiorerna och slutligen för en gammal tjock, från generation till generation gående dag, som notarius drog upp ur sin kappficka, och vilken på gymnasiispråket kallades patak. De fingo därefter befallning att draga kapporna över huvudet, och notarius tilldelade var och en vissa slag av slaggen. Denna bastonad blev hemsk och förfärlig därigenom att hela gymnasiungdomen för att skrämman de stackars nykomna, som sutto med överhöljda huvuden och visste vad som skulle komma, uppgav det vildaste tjut och de förskräckligaste nödrop, som genljödo genom huset och över hela staden, så att man måste föreställa sig, att mord var å bane på några tjock människor. Denna ohyggliga

scen slutade omsider och med ropet: god morgon, god morgon! gavs signal för syn-dabockarna att avhölja sig och åter tråda fram i dagen med förlägna och bekymrade miner. Men i samma ögonblick erhöll varje nykomling av en bakom honom sittande en halv kappe grovt koksalt över sig, som därefter ingnoddess i håret med all kraft; det hände understundom att spåren därav voro synliga i de invigdas huvuden under flera veckors tid. Nu förklarade notarius gymnasii, att invigningen vore förbi, och att de nykomna numera voro äkta veritabla kungliga gymnaster.»³⁸

I Strängnäs förekom även en slags invigning efter genomgången av det första gymnasiiåret; det var den s. k. trappinvigningen, som tillgick sålunda: »Till de minutiösa subordinationsreglerna hörde även den, att »boskapen»³⁹, ehuru den alltid skulle infinna sig på gymnasium fem minuter före det utsatta klockslaget, aldrig fick omedelbart begiva sig upp till auditorium. Den måste, vädret må vara hurudant som helst, stanna på den yttre till gymnasiihuset ledande trappan för att där ödmjukt hälsa på alla dem av högre avdelningar, som efter hand begåvo sig upp i gymnasiihuset. — Den näst lägsta avdelningen var i så måtto bättre lottad, att den hade sin väntningsplats sig anvisad i den inre trappan, där den åtminstone hade tak över huvudet. Vid slutet av vårterminen erhöll »boskapen» vanligen rätt att få stå i den inre trappan, men denna rättighet måste förvärfvas medelst en föregående ganska besvärlig

ceremoni. Trappan skulle nämligen av »boskapen» tagas med storm från dess förra innehavare. Denna kamp var vanligen i yttersta grad förbittrad; det var en hederssak att icke lätt låta tränga sig undan, och å andra sidan begagnade de förtryckta med nöje tillfället att utdela duktiga puffar åt dem, som i den mån deras något större rättigheter medgivit, förut under året agerat kitsliga och småaktiga tyranner. På många blevo i denna kamp kläderna bokstavligen sönderslitna i stycken, och en eller annan blånad vankades väl även.»⁴⁰

I 1810-talets Västerås fortlevde en egenartad invigning. Den ägde rum den förste maj vid Valborgsmässokalaset, vilken urgamla fest fordom hade hedrats av landshövdingens, biskopens och hela domkapitlets närvaro⁴¹, och tillgick på följande sätt: »Till ceremonielet hörde ovillkorligen den vilda pliggdansen, som var en pers, som varje priman skulle genomgå, innan det högtidliga broderskapet med superiorerna kom i fråga. Denna dans var både ömklig och löjlig och såg ofta ganska vådlig ut, och det var verkligen en stor tur, att ingen därvid blev lemmalytt; med blånader och skrämor räknades icke så noga. Dansen tillgick på sådant sätt, att hela kåren tog i ring och dansade runt om, varunder någon av de äldre steg in i ringen, fick tag i en pligg, ryckte honom ur ledet och snodde omkring med honom i en väldig slängpolska. Det hörde därvid till saken, att pliggen oupphörligt skulle dansas omkull, så länge han förmådde resa sig; och som det ansågs för en bravur att hårda ut så länge

³⁸ Sohlman, anf. arb. s. 11—13.

³⁹ Namnet på den lägsta avdelningen på gymnasium.

⁴⁰ Sohlman, anf. arb. s. 29.

⁴¹ Steffenburg, anf. arb. s. 81.

som möjligt oaktat försåtligt framräckta fötter av de i cirkeln utomkring varande, skedde härvid flera nappatag. — Så pågick dansen i tur med hela prima, och sedan kom den för pliggarna efterlängttade högtidliga brorsskålen, som efterföljdes av tal och sång.»⁴²

Slutligen bör anmärkas, att även i de lägre skolorna förekomma intagningar av nykomlingar eller av dem, som uppflyttats till högre klass. Här synes man emellertid ha efterbildat gymnasisterna, och någon gång var det till och med dessa senare, som stodo för ceremonielet. Så var fallet i Karlstad, där vid skolans majfester de gossar, som vid läsårets början kommit upp i högre klass, av gymnasisterna hissades högt upp i luften och togos emot på armarna. Rakt under den, som hissades, voro lagda några stora, vassa stenar, och uppnosiga eller på annat sätt misshagliga pojkar skulle mot dessa »få pund», som det kallades. Man höll då offret i armar och ben och stötte honom mot stenarna.⁴³ I vanliga fall inskränkte sig emellertid intagningen i den lägre skolan till s. k. »intagningsstut». Intressant är det sätt, varpå denna försiggick i Kristianstads skola i slutet av förra århundradet. Där måste nykomlingarna springa gatlopp mellan två led pojkar, beväpnade med daggar av »rävagräs» (*Polygonum aviculare*). Det var dock mera sällan, stuten avlöpte på ett så ordnat sätt som här.⁴⁴

Invigningsceremonierna delade naturligtvis organisationernas öde. De flesta försvunno i och med att denna gick under

på 1850-talet. Efter sammanslagningen av skola och gymnasium äro uppgifterna i litteraturen om invigningar alldeles försvunna. Numera återfinnas bleknade rester på ett par ställen. I Skara, där ju också gymnasiiförbundet kvarlever, upptagas förstaringarna högtidligt i detta varje år den förste maj, och i Strängnäs bliva alla nykomlingar efter det första större snöfallet på vintern av kamraterna »pulade» d. v. s. tvättade med snö.⁴⁵

Jämsides med gymnasiiförbundens invigningsceremonier förekommo sådana även hos ett par andra ungdomsorganisationer, och dessa skola till jämförelse kortfattat behandlas i den följande framställningen. I motsats till de här ovan skildrade kännetecknades de av en stor enhetlighet. Framför allt är detta fallet med studentdepositionen. Denna skulle utgöra en symbolisk framställning av hur den nykomne från att ha varit en djurisk och lågt stående varelse upphöjdes genom de akademiska studierna. För den skull utstyrdes han med allehanda djuremblem; på huvudet fästes åsneöron och bockhorn, i munnen sattes svinbetar, vilket allt han härthänt befriades från under ceremoniernas fortgång. Då detta var över, lades han på golvet som en planka och bearbetades med en trähyvel. Fullt överensstämmande studentdepositioner förekommo i Tyskland, och det är alldeles säkert, att det svenska ceremonielet färdigutbildat inlånats från detta land. Sedan det här förbjudits genom ett kungligt brev av år 1691, kvarlevde emellertid tydliga rester i de mindre handgripliga upptåg, som därefter under en

⁴² Steffenburg, anf. arb. s. 76 f.

⁴³ N. P. Ödman, anf. arb. s. 115 f.

⁴⁴ Sundblad, anf. arb. s. 35.

⁴⁵ Ordet »pula» lär vara av yngre datum än själva traditionen.

tid fortsatte. Det dröjde dock ej länge, förrän introduktionerna förlorat alla fasta former.⁴⁶

Mellan depositionen och de forna gesällskapens invigningsceremonier finnes ofta en så frapperande likhet, att en viss förbindelse måste ha existerat. Behyvligen var sålunda ganska vanlig bland gesällerna. Emellertid skiftade ceremonierna något för vart yrke, men under dem alla låg samma grundtanke. Meningen var nästan alltid att framställa, vilken eländig och lågt stående varelse den nytillträdande förut varit, och vilken ära, som vederfors honom genom upptagandet i gesällskapet; mera sällan förekom en parodi på inträdesexamen. Även gesällskapets invigningar voro i viss mån internationella, och de svenska ledde sitt ursprung från de tyska. Jag kan inte närmare beskriva de ofta vidlyftiga ceremonierna utan hänvisar till litteraturen på detta område.⁴⁷

Såväl depositionen som gesällskapets invigningar voro således starkt enhetliga och symboliska; i motsats härtill skiftade gymnasiisternas mycket för varje skola, och någon djupare mening synes icke ha varit förenad med den. Intet enda drag av de karakteristiska tillvägagångssätten vid intagningar i de båda andra sammanlutningarna återfinnes hos gymnasiiförbundens ceremonier. Det är därför mest sannolikt, att dessa senare varken framkallats eller influerats från detta håll. Annars hade man här väntat sig inflytande från akademiskt håll, och försök att på-

visa ett sådant ha blivit gjorda.⁴⁸ Emellertid synes den åsikt, som vill se en påminnelse om depositionsakten i det djurnamn, som vid ett par gymnasier givits första klassen (exempelvis »boskap» i Strängnäs), vara fotad på allt för svag grund.

Däremot torde nog upphovet till gymnasiiförbundens invigningsceremonier delvis vara att söka i den introduktion av lärjungarna, som skolan såsom sådan anordnade under medeltidens sista och nutidens första århundraden. Sådana introduktioner förekommo här i Sverige ända till den tidpunkt, då gymnasierna upprättades. I Västerås domkyrkoskolas album är sålunda antecknat, att år 1621 »återupplivades den gamla seden att högtidligen introducera lärjungarna, vilken här varit under många år försummad men annorstädes firas på Gregoriusdagen, den tolfte mars».⁴⁹ Hur det närmare tillgick är ej omtalat. Men på andra håll finnes beskrivet, huru på Gregoriusdagen bland lärjungarna valdes en gossbiskop, som gick i spetsen för ett tåg genom staden; under detta insamlades gåvor, och det hela slutade med en festmåltid, given av gossbiskopens föräldrar. Det var lärarna, som ledde festen, och uppslaget hade de hämtat utifrån, från Tyskland eller Danmark.

Emellertid torde denna förklaring av gymnasiinvigningarnas uppkomst ej ensam vara tillfyllest. Det är redan omtalat, att ceremonierna voro olika utbildade vid olika skolor, och att man inte synes ha haft någon djupare mening med dem.

⁴⁶ Se vidare Gösta Berg, Studentdeposition i Uppsala på 1600-talet, i Svenska kulturbilder V, Stockholm 1930.

⁴⁷ En förträfflig sammanfattning finnes hos S. Hansson, anf. arb. s. 52—87.

⁴⁸ Sundblad, anf. arb. s. 28 noten.

⁴⁹ C. A. Brolén, Bidrag till Västerås läroverks historia I, Västerås 1893, s. 24.

Men det finnes vissa genomgående drag. Här behöver blott visas på de gatlöpp, som nykomlingarna på många håll måste löpa, och därmed likställda invigningshandlingar. De former, i vilka dessa ofta uppträdde, förefalla ha en mycket ursprunglig karaktär, en omständighet, som tillräckligt tydligt torde framgå av ovanstående skildring. Man frestas ofrivilligt att anställa en jämförelse med rent folkliga bruk och föreställningar. För den primitiva uppfattningen betydde ju piskning, särskilt med gröna grenar men även med torra ris och käppar, ett överförande till den piskade av livskraft och styrka. Ett i våra dagar kvarstående minne härav är som bekant påskriset. På så sätt kan »intagningsstuten», som uppträtt i en mängd skiftande former vid våra läroverk, från början ha haft en djupare betydelse. Denna tolkning behöver inte vara allt för djärv. I det följande skall anföras ett flertal exempel från senare tider på hur folkliga föreställningar ligga till grund för skolseder. — Gå således gymnasistintagningarna ytterst tillbaka på dessa folkliga föreställningar, torde de kunna jämföras med de nu alldeles försvunna invigningarna i byarnas ynglingalag. Det finnes vissa omständigheter, som tyda på, att även vid dessa kan ha förekommit rituell piskning.⁵¹ Skolornas lärjungar härstammade förr från de breda folklagren⁵², och åldern hos medlemmarna i ynglingalagen och gymnasiiförbunden var i allmänhet densamma. Tillträde till de förra vanns efter konfirmationen, d. v. s. i pubertetsåldern, som infaller mellan 14 och 16 år, och vid samma tid blev också skolpoj-

ken gymnasist. Om än inte några tydliga förbindelser mellan de båda sammanslutningarna existerat, är det likväl klart, att gymnasiiförbunden voro ynglingalagens motsvarighet vid skolorna.

SÖCKENDAGAR OCH FESTDAGAR.

Det vardagsliv, skolpojckarna förde i gångna tider, tedde sig helt olika det nuvarande. Det fick sin prägel av att eleverna i regel inte hade sin hemort i skolstaden utan voro inackorderade eller på annat sätt boende där under terminerna. Hur deras levnadssätt gestaltade sig i 1760- och 70-talens Växjö, skildras i Samuel Ödmanns lilla skrift. Några utdrag äro här på sin plats särskilt på grund av deras stora allmängiltighet:

»De mindre bemedlade borgarna hade sina hus inrättade till djäknekvarter, det är, försedda med flera kamrar, som kallades djäknestall och förtjänste detta namn. Vårdarna själva voro föga annat än Portugals estalleros. I varje kammare bodde fyra djäknar och två lågo i var säng. I övrigt bestods ett bord och en fyrkantig gjuten järnkakelugn. Sällan blev något rum övrigt för stolar, sedan djäknarna inflyttat sina kistor. — I dessa djäknestall bodde vanligtvis två gymnastier och två djäknar, som alla levde på päsamat. Så kallades den matsäck, som av föräldrarna gavs bestämd för terminen och bestod av smör, ost, bröd, mycket fläsk, bocklår, salta och torkade, jämte ärtor, gryn och malt. Ett sådant matförråd åtföljde varje djäkne till skolan efter var och ens förmögenhet. Var och en djäkne hade en stor kista, i vilken de födoämnen lades, som stundligen påkallades, t. ex. smör, ost, bröd och fläsk. Det

⁵¹ Erixon, anf. arb. s. 112.

⁵² Se ovan sid.

övriga förvarades i värdens bod, där varje djäkne hade sin avmätta plats. Kistor na placerades i kammaren, hopträngdes och gjorde tjänst för stolar. I stället för tapeter kläddes väggarna med rockar, västar, skinnbyxor; men linnet förvarades uti särskilt rum i kistor. Varje djäkne höll sig egen stekpanna för fläskstekning, samt en så kallad holländarekniv med avrundad bak, tjänlig att till yttersta droppen hopskrapa flottet. När contubernium var reglerat, författades en tabula oeconomica, som anslogs på väggen. Den innehöll kammarlagets namn med kolumner för den mat, var och en varvtals borde tillskjuta för det gemensamma bordet. — Därmed förenade sig en annan förmån för fattiga gossar, som saknade livsuppehälle. Rektor, som kände dessa gossar, betingade dem ett slags matkondition. På de flesta kamrar emottogs en sådan frigäst, som erhöll fri mat av kammarens kvarlevor i stenfatet. Denne gosse förde titeln av custos, men kallades rätt och slätt kust. Han var kammarens slav, men hanterades väl. Han låg väl på golvet, men vi delade med honom våra sängkläder. På mat led han aldrig brist, ty därpå var nog tillgång. Kammarlaget bestod honom varvtals bröd och sovel. Hans skoltimmar voro fredade. Men hans syssla var att gå små ärenden och i synnerhet att steka vårt fläsk, då alltid något dröp till hans förmån. Ännu finnas hederliga prostar, som på detta sätt kustat sig fram vid skolan.»⁵³

Ännu fram mot mitten av förra århundradet fördes vid flera skolor ett levnads-sätt, som inte så värst mycket skilde sig

från detta⁵⁴, men därefter tog det snart slut. I våra dagar finnas knappast några för skolungdomens levnadssätt särskilt egendomliga drag.

Vad skolungdomens dräkt beträffar, så var den länge en avbild i smått av de vuxna människens. Under hela 1700-talet buros kortbyxor av skinn, ullstrumpor och becksömsskor, men redan ett stycke in på nästa århundrade ändrade sig modet. I en skildring från Falu trivialskola på 1810-talet beskrives den dräkt, som då bars där, sålunda: Med några högst få undantag voro skolgossarna den tiden både simpelt och tunnt klädda, i vadmal och andra hemmavävda tyger. Långbyxorna började just vid denna tid komma i strid med kortbyxor, knäspännen och blå strumpor. I skarp vinter bar man en tunn rock utanpå jackan. Först i kvarta utbytttes kängorna mot stövlar, dock ingalunda allmänt.⁵⁵ — Först för ett halvsekel tillbaka uppstod en egentlig pojkdräkt, bestående av blus och kortbyxor, och den har i huvudsak bibehållit sig ända till våra dagar.

Skolpojkmarnas nöjen och lekar kunde förr liksom nu urarta till självsvald och råhet. Förekom detta något oftare i gångna tider, så torde det ha haft sin orsak i den slappa disciplin, som då upprätthölls i skolorna, och vilken vi i det förgående omtalat. Skoltukten var visserligen på sätt och vis sträng men handhades olämpligt. Ännu fram mot mitten av förra århundradet inträffade det ej sällan i Växjö, att tio till fjortons års pojkar mishandlades med rottingrapp, bara för att

⁵⁴ Se exempelvis Sundblad, anf. arb. s. 36—49.

⁵⁵ Steffenburg, anf. arb. s. 19.

⁵³ S. Ödmann, anf. arb. s. 47 och 50.

de ej kunde sin läxa.⁵⁶ Dessutom fanns det flera andra omständigheter, som bidrogo till att minska disciplinen. Emellertid tycks det sällan ha gått så långt som i Växjö år 1717, då rektor nödgades rådfråga biskopen, hur oordningarna vid hans skola skulle stävjas.⁵⁷ Han lämnar samtidigt en skildring av ungdomens nöjen på den tiden: »Skolungdomen från landet, såväl som de, som hava sina föräldrar i staden torde icke allenast komma att bedragas till många odygder utan ock bliva misstänkta, som skulle de alla vara så odygdiga som största delen stadsbarn, som utav sina föräldrar alls intet bliva hållna till gudsfruktan eller till något som ärligt är att lära; utan oakttat skolan är dem så när, få tillfälle under själva kyrkotiderna samt eljest söckendagarna med grueligt svärjande föröva allehanda boll-, kägel-, kort-, putt-, och väggpenningespel i gårdar, gränder och på gator. Av slika vanartiga pojkar bliva resande, särdeles bönder, ganska mycket oroade, så att deras hästar bliva skrämde, de själva fallande till marken, deras säckar sönderskurna, och således deras varor slika odygdiga pojkar till rov. Dessa odygdiga pojkar skaffa sig de franska räknepeningar och därmed narra enfaldigt folk givandes ut dem för dukater.»

Man kan tryggt påstå, att fester och helgdagar förr i världen spelade betydligt större roll i folkets liv än nu, då de i grund och botten blott äro vilodagar. Så var även förhållandet inom skolorna. Då någon högtidsdag inföll under terminerna, samlades hela skolan och firade

den gemensamt, och så har det varit redan under medeltiden. Därför utbildades också vid sidan om direkt inlänade sedvänjor åtskilliga sådana, som äro egenomliga just för skolungdomens festfirande, om än uppslagen ursprungligen hämtats utifrån. Emellertid voro dessa sedvänjor ganska skiftande, och det är mera sällan de fått någon vidsträcktare spridning. Men än mer; inom skolorna uppstodo så småningom festdagar, som endast firades där. I våra dagar äro dessa bruk betydligt bättre bevarade än de, vi förut behandlat, fastän förbud och andra åtgärder gjorde sitt till att minska dem även på detta område. I det följande skola anföras några exempel på skolfester såväl i gångna tider som i närvarande stund, och början göres därvid med vårterminen.

Det är i synnerhet till förste maj, som skolfester och skolseder blivit förlagda. Denna dag har ju alltid varit vår viktigaste inofficiella högtid, den dag då den återvändande sommaren hälsades, och alldeles särskilt ungdomens dag. Det är således intet märkvärdigt, att just förste maj blivit den största och mest utbredda festdagen för skolorna. Redan kvällen förut, Valborgsmässoafton, högtidlighölls vid flera uppsvenska läroverk. För hundra år sedan firade skolungdomen i Västerås denna kväll med eldar, fyrverkerier, kanonskott och sång på ett berg, kallat Djäkneberget⁵⁸, och i Strängnäs roade man sig med stockeldar på en nära vid staden belägen holme.⁵⁹ I närvarande tid begiva sig gymnasisterna i Karlstad Valborgsmässoafton ut till ett näs i Vänern,

⁵⁶ Lönegren, anf. arb. s. 20.

⁵⁷ L. Larsson, anf. upps. s. 72.

⁵⁸ Bagge, anf. upps. s. 176.

⁵⁹ Sohlman, anf. arb. s. 30.

där en av dem håller tal för våren. Men ännu allmännare firades och firas fortfarande den förste maj. Hur viktig dagen var för skolungdomen, visas därav, att gymnastinvigningarna i flera fall då försiggingo; så var, som vi ovan sett, förhållandet i Västerås och Skara. På förstnämnda ställe hade den hopkopplats med Valborgsmässokalaset, en urgammal glädjefest, som hölls i någon bondgård ute på landet eller ute under bar himmel och hedrades av några av lektorernas närvaro.⁶⁰ Även i Strängnäs hölls förr kalas, men detta hade ursprungligen ägt rum Valborgsmässoafton.⁶¹ — I våra dagar firas förste maj vanligen med uppvaktning för skolans rektor. I Borås giva gymnasterna sig på morgonen i väg i gåsmarsch för att sjunga för denne. Under färden söka de åstadkomma så mycket oväsen som möjligt genom att slå med käppar mot takrännor och husväggar. Och i Skara tåga gymnasterna omkring och sjunga för biskopen, rektor, nytillträdande och avgående lärare. De uppvaktade hålla tal, mindre ofta de uppvaktande. Detta bruk har antagligen uppkommit genom akademiskt inflytande men synes vara av ganska sent datum. Det tidigaste belägget i litteraturen, jag funnit, härstammar från Skara under 1830-talets sista år.⁶² Från Strängnäs omtalas det först på 1850-talet⁶³; tidigare skildringar från denna skola nämna alls ingenting härom.⁶⁴ — Den gamla majsjungningen, som förr var ganska allmän i södra Sverige, har upptagits vid läroverket i Hälsingborg, där skol-

pojarna gå omkring till gårdarna i staden och sjunga.

I detta sammanhang kan också omnämnas de vårfeater, som skolpojkar och gymnasterna firade tillsammans i Karlstad på 1850-talet. De kallades »platsgångar» och bestodo i en utfärd till ett fält utanför staden, där bollslagning och andra lekar i det fria pågingo hela dagen. Tre sådana »platsgångar» ägde rum varje vår, och det var gymnasterna, ej rektor, som bestämde dagarna. Skolpojarna voro försedda med »platsbollar», ett slags mycket stora och lätta skinnbollar i rött och vitt, som lades i en hög på fältet, ur vilken gymnasterna först fingo göra sitt val. Vid femtiden på eftermiddagen ägde hissningen av de till högre klass uppflyttade pojkarna rum, om vilken vi i det föregående talat.⁶⁵ — Vid Lunds katedralskola förekommer en vårfest, som måste vara av sen uppkomst, nämligen boksjungningen. Mitt på skolgården står en stor och vacker bok, planterad någon gång i slutet av 1800-talet. Varje vår, då trädet slår ut, samlas skolpojarna omkring det och hälsa den återvändande sommaren med tal och sång. Boken anses för övrigt nästan som ett vårdträd för skolan, och vid densamma har redan blivit knuten en sägen. Under trädet lär enligt denna Karl XII:s livhäst Brandklipparen vara begravnen, en uppgift, som torde sakna all historisk grund.

En annan mycket stor högtid var Kristi Himmelsfärdsdag. Denna dag har allmänt förekommit en vacker sed, i vilken man dessutom har ett utmärkt exempel på hur envist traditionerna inom skolan levat kvar, nämligen tornsången. Mest

⁶⁰ Bagge, anf. upps. s. 176.

⁶¹ Sohlman, anf. arb. s. 30.

⁶² Sundblad, anf. arb. s. 78.

⁶³ Essén, anf. arb. s. 12.

⁶⁴ Se särskilt Sohlman, anf. arb. s. 29—31.

⁶⁵ N. P. Ödman, anf. arb. s. 115 ff.

utvecklad förekom den i Strängnäs på 1830-talet och beskrives sålunda: »Kristi Himmelsfärdsdag var en av glanspunkterna i gymnasiilivet. — Gymnasii kapell och sångarkör placerades på domkyrkotornets altan, och strax efter gudstjänstens slut hörde man melodiska hymner från höjden nedgjuta sig över den lilla täcka staden. — Senare på eftermiddagen samlade hela ungdomen sig i gymnasiihuset, varifrån den med klingande spel avtågade till torget, företrädd av sex, bland de resligaste gymnasisterna valda vaktkarlar, vilka klädda i svarta frackar och vita pantalonger samt beväpnade med ofantliga knölpåkar röjde väg bland folkmassan och sedermera på torget hindrade mängden att rubba den krets, inom vilken sångarkören och instrumentalmusiken i flera timmars tid omväxlade med varandra. — På aftonen var av gymnasisterna alltid en fest arrangerad, till vilken stadens honoratiores voro inbjudna, och till vars omkostnader de även plögade giva frivilliga bidrag, vilka eget nog avlämnades i kyrkotornstrappan, under det att musiken utfördes däruppe.»⁶⁶ Vid samma tid fanns tornsången även i Skara. Här samlades gymnasiikören på ett av de platta domkyrkotornen klockan fem på morgonen och sjöng psalm 113:

Till härlighetens land igen
 Jag ser dig, Jesu, fara;
 Men jag på jorden måste än
 En gäst och främling vara.
 Långt från mitt hem jag vandrar här,
 Mitt sällskap sorg och möda är.

Liksom i Strängnäs reste även här lantbefolkningen talrikt in till staden för att

⁶⁶ Sohlman, anf. arb. s. 31.

åhöra sången.⁶⁷ På båda ställena är seden för länge sedan försvunnen: i Skara var den borta redan innan 1880-talet. Men på ett ställe i Sverige lever den ännu kvar, nämligen i Norrköping. Här samlas Kristi Himmelsfärdsdag alla skolans sångare upp i det höga stadstornet framför Sankt Olai kyrka, där de sjunga samma psalm, som sjöngs i Skara för hundra år tillbaka. Och liksom då förmår den gamla sedan ännu att fånga utomståendes intresse. — Till förklaring av tornsångens uppkomst kan man påpeka ett par omständigheter. Det torde vara allmänt bekant, att skolornas sångare förr ofta användes vid kyrkliga förrättningar. Men det finns också en annan sak, som lyser igenom i beskrivningen från Strängnäs härovan. Under tornsången avlämnades nämligen gåvor i kyrkotornstrappan. Från medeltiden och även senare omtalas det allmänt, att skolungdomen på helgdagar gick omkring och sjöng och därför erhöll gåvor eller rent av betalning. Det var kanske en kvarleva av detta bruk, som ännu för hundra år sedan förekom bland skolungdomen i Strängnäs.

Av övriga skolseder under vårterminen skola endast några omnämnas. Under påsken förekommo vid skolorna flera allmänt spridda folkliga bruk. Skjutning av trollpackor var ganska vanlig.⁶⁸ Långfredagsriset fanns på 1850-talet i Karlstad, där skolpojkar tidigt på morgonen smögo sig till kamraternas sängar, sakta lyfte upp täcket och väckte de sovande med en eftertrycklig risbastu; den, som blev piskad, måste finna sig i saken och se glad ut, även om det sved aldrig så illa.

⁶⁷ Sundblad, anf. arb. s. 76.

⁶⁸ Se bl. a. S. Ödmann, anf. arb. s. 59.

På samma plats brukade pojkarna också klä ut sig till påskgubbar och påskgummor och driva åtskilligt ofog på gatorna under påskaftonens lopp, en sedvänja, som ännu förekommer där fastän inte direkt som skolsed.⁶⁹ — Förste april firades för ett halvsekel tillbaka vid Lunds katedralskola. Sedan lång tid tillbaka hade skolpojkarna under den första frikvarten denna dag pumpat skolbrunnen läns och sedan dansat ringdans runt om skolkvarteret.⁷⁰ Bruket hade tydligtvis lånats från studenterna, vilka den förste maj gingo omkring i gårdarna i staden och pumpade brunnarna tomma.

Skolfesterna under höstterminen voro synnerligen spridda och olika för olika skolor. Här kunna endast givas några exempel. I Strängnäs hade man för ett sekel tillbaka något, som kallades föresingning. Den första dag på hösten, då det föll snö, om ock aldrig så litet, samlades skolungdomen på torget för att »viga in föret». Alla voro klädda på ett underligt sätt, somliga i vargskinnspälsar, andra i skjortor, andra åter i bonddräkter eller kvinnokostymer. Släpande med sig ett par slädar eller kälkar drog den brokiga skaran genom stadens alla gator under en fruktansvärd musik med grytor, spjäll, pannlock, bjällror och koskällor.⁷¹ Möjligt är, att man här har att söka upphovet till den ovan omtalade »pulningen», som ännu förekommer i Strängnäs.

Mårten var redan under medeltiden en stor högtid för skolpojkarna i de skånska provinserna och Danmark.⁷² I Skånes skolor gives nu liksom förr Mårtenslov på

en eller ett par dagar. Mera märkligt är, att Mårtensafton firas så långt upp i landet som i Norrköping. Vid pojkläroverket gives nämligen då fritt sista timmen på dagen. En pojke från lägsta klassen utklädes till gås, och alla deltagarna ordna sig i en lång rad efter honom. Tåget drager därefter genom staden, under det att ordningen upprätthålles av fjärderingare, som äro utstyrda på alla möjliga vis och beväpnade med gamla sablar. Kosan styres till stadens två flickläroverk; vid det ena går hela »gåsraden» omkring byggnaden, och deltagarna slå hela tiden böcker mot varandra, så att ett klapprande ljud uppkommer. Samma sed finnes för övrigt än i Örebro.

Skolungdomen ha således rönt inflytande från skilda håll. Att de det oaktat ha över sig en särprägel, som måste framkallas av den avskilda plats inom samhällslivet, skolan fordomdags intog, torde tillräckligt tydligt framgå av det ovan anförda.

SEDVÄNJOR VID AVGÅNGEN FRÅN SKOLAN.

Sedvänjor, som äro förknippade med den slutliga avgången från skolan, omtalas blott sällan i den äldre litteraturen. Endast någon gång kan man finna en notis om, att abiturienterna brukade avskedsuppvakta sina lärare eller dricka *valet* — farväl — med dem, som stannade kvar i skolan. Först studentexamens förflyttning från universiteten till läroverken, vilken ägde rum år 1864, gav upphov till några egentliga seder och bruk på detta område, men sedan dess ha de utvecklats raskt. Av våra dagars skolseder hänföra sig den övervägande delen till tiden omkring studentexamen. Så värst märkvär-

⁶⁹ N. P. Ödman, anf. arb. s. 110 och 113.

⁷⁰ Minnen från svenska läroverk I, s. 171.

⁷¹ Sohlman, anf. arb. s. 29.

⁷² Troels-Lund anf. arb. VII, s. 198.

diga äro väl dessa bruk ej, men de torde likväl förtjäna uppmärksammas, därför att de tillsammans visa, hur rikt skolornas traditionsbestånd utvecklas även i modern tid.

Om vi då gå i kronologisk ordning, så bör först omnämnas en sedvänja, som förekommer redan vid anmälningen till studentexamen. Det är det s. k. »haltningståget», vilket på sista tiden fått en vidsträckt spridning men uppträder i varierande form vid olika läroverk. I Jönköping samlas abiturienterna samma dag, som anmälningen ägt rum, vid läroverkets stora ingång, varest mösskokarderna brännas under allmänt jubel. Därifrån utgår haltningståget. Abiturienterna avtåga i gåsmarsch med en trumslagare i spetsen, och vandringen företages med den ena foten i rännstenen och den andra på trottoaren. Helst skall varje deltagare vara försedd med »hemlängtan», en kappsäck, som innehåller tombuteljer och gammalt skrot, och med denna åstadkomma så mycket oväsen som möjligt. Efter tåget vidtager en »haltningshippa». I Halmstad vandra abiturienterna, som för att fira dagen klätt sig i höga hattar, med en fot i rännstenen och den andra på gångbanan till skolan för att anmäla sig till examen. I Eksjö företages samma vandring, men där bestå utstyrseln av plommonstop, fadermördare och röd slips. I Lund finnes detta bruk endast vid flickskolan men är tydligtvis alldeles nyss infört. I Örebro, där seden var okänd på 1890-talet äger emellertid detta haltningståg rum kvällen före den första skrivningsdagen och utföres under absolut tystnad. Något liknande förekommer i Falun, där abiturienterna första skriv-

ningsdagens morgon under djup tystnad företaga en gåsmarsch två gånger runt torget och därefter fortsätta en viss utstakad väg i högra rännstenen fram till läroverksbyggnaden.

Utan att på något sätt vilja utreda, hur dessa haltningståg från början uppkommit, skall jag här relatera ett par förklaringar, som förekomma inom skolorna. I allmänhet anses det, att bruket symboliserar abiturientens eventuella utträde ur skolan och inträde i det verkliga livet. Utförligare är en förklaring, jag hört från Halmstad. Enligt denna måste nämligen stadens skolungdom förr i världen hålla sig ute på gatan, medan trottoarerna voro förbehållna den övriga stadsbefolkningen. Då sedan det första steget mot studentexamen togs genom anmälningen, fick den ena foten flytta upp på trottoaren för att inom kort följas av den andra.

Strax före den skriftliga examen förekomma bland abiturienterna vid flera läroverk åtskilliga sedvänjor, som från början haft till ändamål att använda alla hotande faror i den kommande prövningen, fastän detta kanske inte står fullt klart för de nuvarande utövarna. Dessa profylaktiska bruk återfinnas nämligen allmänt i den folkliga vidskepelsen, och det är också från detta håll de kommit in i skolorna. Det är nästan märkvärdigt att se, hur sådan gammal övertro som offring, spottning och motsolsgång till avvärjande av stundande ont blivit bevarad i skolorna. De båda förstnämnda bruken förekomma i Skara. Där samlas abiturienterna dagen före skrivningarna och tåga under fullständig tystnad en bestämd väg, varunder de offra var sin tvåöring i en bäck i utkanten av staden och spotta på

en viss sten. Offring omtalas även från andra läroverk. Kvällen före skrivningsdagen offra samtliga abiturienter i Falun en ettöring, helst försedd med vederbörandes eget födelseår, i en bestämd avloppsbrunn. Det tilldrager sig naturligtvis utomståendes uppmärksamhet, när pojkar gå fram med blottat huvud och nedsläppa sin peng, under det de fram säga följande besvärjelseformel: »Diis manibus, me defendite a censoribus.» (Till underjordens gudar; försvara mig mot censorerna!). I Örebro tåga abiturienterna varje skrivningsdag i gåsmarsch från Stortorget till skolan och passera då Kanslibron med blottade huvuden; under skrivningsdagen få de i andra fall ej taga sin väg över denna bro. Under tåget kommer man förbi barnhuset, i vars vägg en sparbössa sitter fästad. I denna nedlägger var och en för varje skrivningsdag en ettöring, som är försedd med givarens eget födelseår. Dessa pengar blankas under månader i förväg av elever från flickskolan, som därvid icke få använda putsmedel. Dagen före studentskrivningarna kasta abiturienterna vid Uppsala katedralskola i Fyrisån en tvåöring för varje skrivning. Ibland kastas tre oberoende av skrivningens antal, och detta torde ursprungligen ha varit regeln. Pengarna, som skola ha putsats och överlämnats av en flicka, allra helst av någon, som samtidigt själv går upp i examen, måste bära ägarens födelseårtal. För några år finnas inga tvåöringar präglade, och i brist på sådana nödgas man då tillgripa femöringar. En rest av det bruk, som här ovan skildrats, förekommer förmodligen i Växjö, där studentavgifterna skola betalas i guld.

Även en del andra profylaktiska bruk, som förr varit vanliga ute bland folket, ha upptagits av de blivande studenterna. Motsolsgången förekommer sålunda vid ett par läroverk. I Uppsala vandra abiturienterna strax före offringen runt en stor fristående ek i stadsparken tre eller sju gånger motsols, och i Falun kringgås läroverksbyggnaden tre varv motsols, varvid alla deltagarna låta vänster arm släpa mot väggen. En annan hithörande sedvänja förekommer på flera ställen, exempelvis i Skara, där abiturienterna under den tid, skrivningarna vara, ej få byta kläder eller raka sig. — I detta sammanhang kan kanske också omnämnas, att samtliga abiturienter i Växjö och Örebro enligt gammal hävd skola gå i kyrkan sista söndagen före skrivningarna.

Nästan överallt omändra de, som lyckligt bestått proven i studentskrivningarna, sina skolmössor för att på detta sätt visa, att de äro i färd att gå ut ur skolan. Tillvägagångssättet är utomordentligt skiftande. Mössorna sönderrivas så att fodret blir synligt [Karlstad], sönderrivas och hopträcklas med brokigt garn [Falun, Uppsala, Stockholm, Strängnäs], övermålas med oljefärg [Vänersborg] eller befrias från emblemen [Norrköping, Jönköping]. I Växjö tages steget fullt ut; där utbytas nämligen skolmössorna mot hattar. — Ett annat bruk, som också förekommer, efter det resultatet av studentskrivningarna blivit meddelat, omtalas från ett par håll. I Karlskrona gå så många av abiturienterna, som klarat sig, upp i skolans andra våning och kasta ut mössorna, så att människorna utanför kunna räkna antalet av dem, som gått igenom. Samma sed finnes i Eksjö men

praktiseras där endast, om alla blivit godkända.

I samband med den slutliga examen förekomma vid nästan alla läroverk i Sverige ett större eller mindre antal sedvänjor. Dessa äro emellertid oftast av fullständigt lokal natur och falla därför utom ramen för denna allmänna översikt. Det anförda torde också vara tillräckligt för att belysa förekomsten av skolseder i våra dagar.

Bland lärdomsskolornas lärjungar ha således under tidernas lopp utvecklats åtskilliga säregna seder och bruk. Uppslag eller inflytande utifrån föreligger nog på de allra flesta, för att inte säga alla,

punkter, men det främmande materialet ompräglades, så snart det kommit in i den lilla värld för sig, som den högre skolan utgjorde förr mer än nu. Att de sålunda framsprungna skolsederna i äldre tid ofta hade en synnerligen drastisk gestaltning, har ovan visats. Man måste överhuvudtaget förundra sig över, att skollivet bland en skara pojkar kunde och fick taga sådana former, som ibland skedde. Och ännu i vår från sed och tradition tämligen frigjorda tid förekommer vid flera läroverk ett livskraftigt traditionsbestånd. Det är framför allt på grund av dessa omständigheter, som en skildring av våra svenska skolseder förr likaväl som nu kan vara av intresse.

UPPLANDS RYOR.

AV

ESKIL CRONLUND.

Bland den svenska allmogens textila konstalster intager det flossade täcke, som benämnes rya, en av de förnämsta platserna. Den närmare kännedomen om våra svenska ryor daterar sig knappast ett par decennier tillbaka i tiden, men det torde redan nu vara fastslaget, att Uppland är det svenska landskap, som ur både kvalitativ och kvantitativ synpunkt intager hedersplatsen i vår ryas historia.

Den stora utställning, som Uppsala läns hemslöjdsförening anordnade i december 1915, visade icke blott, att den textila allmogekonsten överhuvud haft en gynnsam jordmån i hjärtat av vårt land utan även ryans här dominerande ställning bland övriga textila alster. Från blott Bälinge härad utställdes ej mindre än ett 60-tal ryor. Den textilinventering i Stockholms län, som resulterat i olika utställningar, den första i Nordiska museet hösten 1930, ökade i icke ringa grad kännedomen om ryorna i denna del av Uppland. Omkring 60 ryor utställdes vid detta tillfälle.

Uppland intager kulturgeografiskt sett en viktig ställning mellan de sydligare landskapens av yngre kulturformer influ-

erade områden och det nordliga Sveriges mer segt bevarade kultur. Brytningen mellan gammalt och nytt, mellan norr och söder, öster och väster är i mångt och mycket påtaglig. Ej minst betingas dessa förhållanden av motsättningarna mellan Upplands skilda kulturområden. Ryor finnas troligen i alla härader utom Bro. Bälinge och Skuttunge socknar i Bälinge härad äga de flesta inom Uppsala län. Kulturen har överhuvud en mycket ålderdomlig karaktär i dessa socknar, och kvinnorna äro sedan gammalt berömda för sin vävskicklighet. Trögds och Lagunda härader ha bevarat särskilt ålderdomliga ryor, Olands härad har utvecklat en säregen typ, och kusttrakterna i öster ha en i allmänhet högtstående hemslöjd. Att denna, liksom den ålderdomliga kulturen i allmänhet, i särskilt hög grad bevarats i de i närheten av Uppsala belägna häraderna Bälinge och Vaksala är ett lika märkligt som glädjande faktum. Här finner man än idag ryor bevarade i de flesta gårdar, och det var här som de ännu beryktade ryaväverskorna Lisa Sköld eller »Sköld-Lisa» och Lina Lindbom haft sin verksam-

FIG. 1. »FÄLLRYA.» LAGNÖ, LJUSTERÖ SN, STOCKHOLMS LÄN. H. 186 CM, BR. 125 CM.

het. Här höllos även i äldre tider får på de flesta gårdar. På grund av ryans stora anseende bland den uppländska allmogen lär det ha varit nästan en heder sak, att det i hemmen skulle vävas lika många ryor som det fanns barn, eller åtminstone döttrar. Belysan för hur rikt ryabeståndet fordom varit på den uppländska landsbygden är ett stickprov ur en bouppteckning av år 1737 från Vendels sn, Örbyhus hd, enligt vilket mjölnarfrun »dygdädra hustru Malin Ersdotter Berelia ägt ej mindre än 8 ryor samt »till vardagssängarna 2 gamla ryor». Det finns åtskilliga traditioner bevarade om hur ryan fått tjäna som brudmatta. Likaså berättas det ofta, att ryorna till helgdags

breddes över sängarna men blott i kam-maren. I den s. k. stugan och i köket brukades stundom åkläden liknande tras-mattor. Slutbiten på ryeväven kallades torp-rya och fick stundom tjäna som vagg-täcke. Ofta har emellertid en alltför ringa värdesättning av de gamla ryorna bidra-git till deras decimering. Ej sällan finner man dem använda som slädfällor och hästtäckor, liksom de brukats i fiskar-båtar och sjöbodrar.

Det fornnorska och fornisländska ver-bet rya betyder plocka ullen av fåren. Detta verb är liksom rya, äldre rya här-lätt ur det norska ru = vinterull. De moderna formerna rugg och ragg liksom det engelska rug äro även härledda ur samma rot. När och hur ordet rya inkom-mit i nordiskt språk är en ännu outredd fråga. Ej heller veta vi hur långt tillbaka i tiden konsten att väva ryor sträcker sig i Sverige. Flossade vävnader äro kända i Norden sedan bronsåldern. Vi våga emel-lertid antaga att en verklig ryetillverk-ning förekom i vårt land redan under korstågstiden. Genom Sirelius' undersök-ningar¹ torde det vara fastslaget, att den finska ryan är en ättling av den svenska. Härom vittna icke blott de stora över-ensstämmelserna i såväl ornamentik som teknik utan även det faktum, att ordet rya, som nyss visats, har fornskandina-viskt ursprung, men i Finland är ett lån, ryijy. Dessutom har samma forskare vi-sat, att ryan i Finland tidigast förekom-mer i de av svenskt kulturinflytande på-verkade bygderna. Att ryan kommit till Finland just med korstågstidens svenska nybyggare är ett nära liggande antagande.

¹ U. T. Sirelius, Finlandsryor. Helsingfors 1924.

Den äldsta historiska källa vi äga för kännedomen om våra ryor är en handskrift från 1451—52 gällande Vadstena klosterregler där det på ett ställe påbjudes att använda ryor som sängtäcken. Från början av 1500-talet äro uppgifterna redan flera. Vid mitten av århundradet kunna vi, att döma av inventarier från slott och kungsgårdar, förmoda en livlig ryetillverkning. På Sjö i Lagunda härad i Uppland fanns det år 1555 10 goda, 5 halvslitna samt 2 gamla ryor. Ett annat exempel är Ekholmen i Trögd, som 1585—86 ägde 12 stycken »rijior».

En intressant uppgift från så tidigt datum som 1522 möter oss i Peder Månssons arbete om krigskonsten. Han rekommenderar här användandet av ryor, hoppydda till säckar och fyllda med jord, till att utfylla i murarna skjutna hål med. Ett tydligt belägg för att ryor vid denna tid funnos i överflöd!

I Gripsholms slotts inventarium från Gustaf Wasas tid möter oss även en betydelsefull uppgift. Sängkläderna delas nämligen här i två klasser: herrefatburens och spissfatburens. Till herrefatburen räknas flamska, engelska, gulskinns- och bomullstäcken. Till den senare hörde ryorna förutom vepor och åkkläden m. m. Ryorna hörde alltså ej längre till överklassens sängkläder. Att de senare kommo i bruk bland krigsfolket, därom vittnar en förordning angående båtsmanshåll från år 1690, vari stadgas att ryor skola anskaffas för båtsmännen. Från början av 1700-talet möter oss ryorna bland prästgårdarnas inventarier för att slutligen framför allt bliva en allmogens egendom.

En fråga av speciellt intresse är den

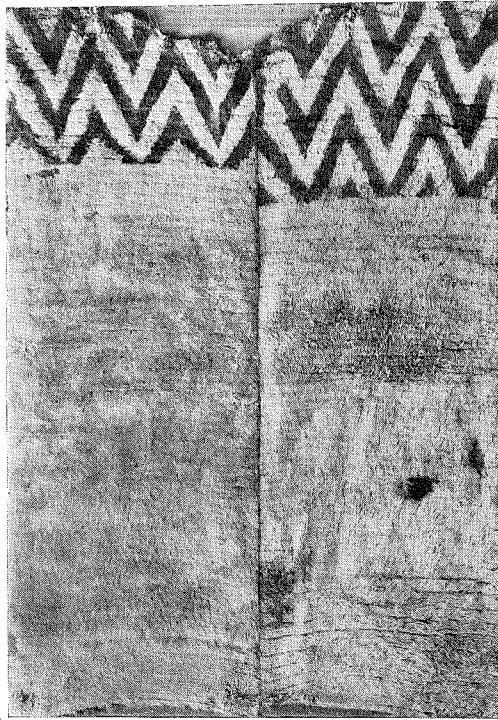

FIG. 2. RYA FRÅN ÅKERS SKEPPSLAG.
STOCKHOLMS LÄN.

nordiska ryans förhållande till de orientalska knyttmattorna. Är den nordiska ryan ett främmande kulturarv, eller kunna vi betrakta den som en självständig skapelse? Detta är en fråga som ej låter sig omedelbart besvaras och här må blott några av de synpunkter, som Sirelius förut framhållit, anföras. Spanien är det land i Europa som troligen först tagit mattan i bruk. En bevarad matta med nock antages ha blivit tillverkad i Nurmia redan omkring år 1300. Genom Julius Lessings undersökningar har det konstaterats, att de orientalska mattorna under 1400-talet voro vanliga i Venedig. Under det följande århundradet blir Holland ett

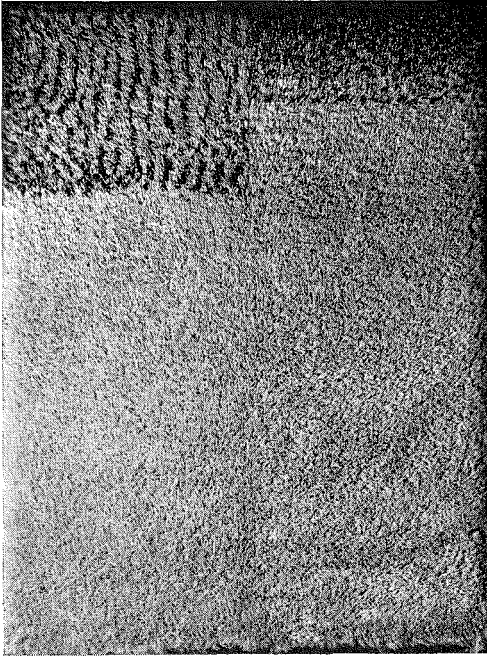

FIG. 3. RYA, SINGÖ SN, STOCKHOLMS LÄN.

viktigt handelscentrum med livliga förbindelser med Persien och Indien. Från Venedig och Holland utbreda sig sedan mattorna till andra delar av Europa. I början av 1500-talet äro de kända i södra och västra Tyskland. Ett av beläggen härför är, att de förekomma på Hans Holbeins (1497—1543) interiörmålningar. Att den orientaliska mattan kort därefter funnit väg till oss, därom vittnar hertig Johans inventariförteckning av år 1563, i vilken det bl. a. uppräknas turkiska mattor.

Det är framförallt i de geometriska samt i träd- och tulpanmotiven, som överensstämmelsen är stor mellan den orientaliska och den nordiska flossan. Det av Lessing från 1400- och 1500-talens målningar samlade materialet av orientaliska

mattor företer så gott som uteslutande geometriska motiv. Träd och tulpaner saknas emellertid fullständigt. Det är tydligt, att denna motivkrets vid tidpunkten i fråga ännu ej kommit till oss från de orientaliska mattorna. Trädmotivet förekommer f. ö. redan på våra medeltida kyrkliga vävnader. Fr. o. m. 1700-talets förra hälft finna vi det på märkdukarna, som hämtat sina motiv från 1500- och 1600-talens framförallt tyska märkböcker. Tulpanen, som väl först med ingången av 1700-talet uppträder på våra ryor, är ju också av samma typ som mönsterböcker-nas. Det är antagligt, att en påverkan från de orientaliska mattorna beträffande dessa motiv ej oförmedlat nått våra ryor. En ingående undersökning av märkboks- och märkduksmotiven skulle säkerligen visa sig vara mycket betydelsefull för utredningen av dessa frågor.

Beträffande de geometriska motiven försvåras jämförelsen därigenom, att vi ej ha ryor bevarade från så avlägsna tider, till vilka vi kunna följa de orientaliska mattorna. Men då det ej saknas medeltida motsvarigheter till dessa motiv inom skandinaviskt kulturområde är det föga troligt, att förebilderna helt äro att söka hos de orientaliska mattorna. Uppenbart är emellertid, att vi med 1700-talet måste räkna med en allt större sammanmältning mellan de inhemska och de utifrån kommande motiven.

I Uppland liksom annorstädes uppträder ryan i tvenne väsentligen skilda huvudtyper. Den enkla, helt oornerade eller med ett primitivt upprepningsmönster försedda ryan brukar benämnas »slitrya» till skillnad från de s. k. prydnadsryorna som i stort sett sammanfaller med märk-

duksryorna hos vilka vi finna träd, tulpaner, människor och djurfigurer, palm-
ettartade blad, kronor m. fl. andra motiv.

Den primitivaste uppländska ryan och den samtidigt mest uppländska av dem alla, är den s. k. »fällryan» som mer eller mindre imiterar en djurhud. Denna rya, som framförallt förekommer i de uppländska kusttrakterna är även känd från Småland. Förutom den naturfärgade, svarta eller vita ullen, har man här, liksom i de blekinska kafringarna, till nocken använt tyglappar, stundom kallade »skräddarspint». Det är tydligt, att man, i likhet med vad som är fallet vid vävning av tras-mattor, i dessa enkla ryor fått användning för tygrester av alla slag. Man finner ofta i en och samma rya lappar av ylle, bomull, linne, ja t. o. m. sammet. S. k. »äffsingar», d. v. s. rester av varpen med vidsittande tygbitar komma även till användning. Dessa ryor äga ofta en utomordentlig skönhet. Kompositionen är till synes osystematisk och beroende av tillfälligheter. Men stundom finner man större avsiktlighet. Svarta och bruna lappar, som stå mörkt mot en ljusare ull, anbringas som en bård upptill. Likheten med en djurhud kan vara slående. Låtom oss bland den stora mängden välja ett exempel från Lagnö i Ljusterö sn. fig. 1. I denna rya har svart, blåsvart, vandyckebrunt, blågrått, terrabrunt, mossgrönt, rött, två nyanser av grått, två nyanser av gult samt vitt bringats till en harmonisk enhet. Eller en rya från Vargsättra i Riala sn, där vi förutom ullgarn finna lappar av ylle, bomull och linne i svart, mörkbrunt, blått, grönt, vitt m. m.

En dessa ryor närstående typ, den helvita, är särskilt karakteristisk för Olands

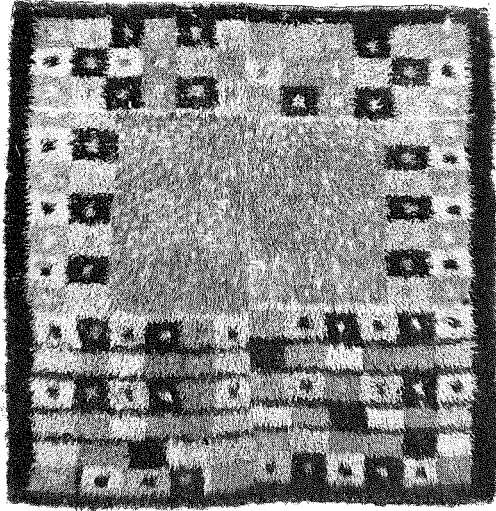

FIG. 4. RYA, LITSLENA SN, UPSALA LÄN. NORD.
MUS. INV. NR 126650.

hd. Stundom finner man en och annan svart nock, upplivande den enförmiga ytan. Det händer, att just dessa svarta nockor äro gjorda av tyg, en påverkan från nyssnämnda typ, som även är vanlig i detta härad.

Ryan från Tierps sn, Örbyhus hd (Nord. mus. 126647), förmodligen vävd omkring år 1800, utgör prov på en ålderdomlig men säkerligen förr vanlig ryetyp. De ljusblå, mot gul botten stående rutorna, som bilda en bård upptill, sakna ännu geometrisk regelbundenhet och fasthet i kompositionen liksom de mot grått stående bruna randningarna på vävnadens övriga partier. Färgställningen för tanken på en »gammal, gul, brun och blå» Bälinge-rya nämnd i en bouppteckning från år 1763. År 1743 omnämnes en annan, blå och gul Bälinge-rya. Av dessa stickprov att döma var möjligen färgställningen blått och gult vanlig under förra hälften av 1700-talet.

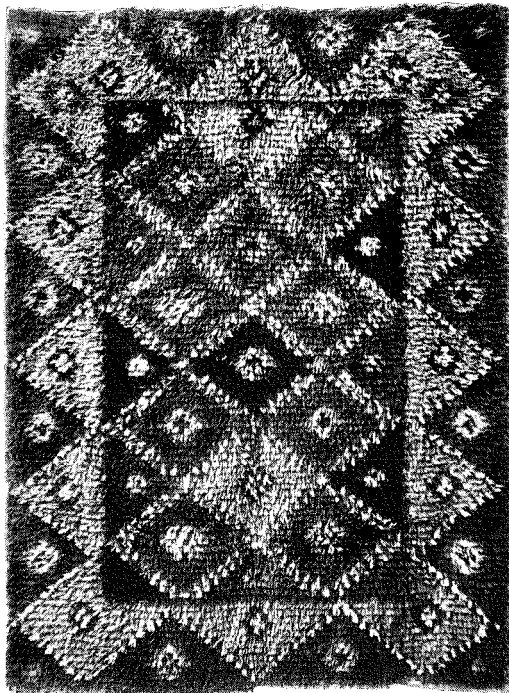

FIG. 5. RYA, SKO SN, UPSALA LÄN. NORD. MUS.
INV. NR 29032.

Upsala läns hemslöjdsförening äger en rya från Åkers skpl. (A 862), där den f. ö. helvita ytan upptill ornerats med horisontellt anbragta vigggrader i krapprött fig. 2. Ryan i fråga hör till de äldsta bevarade. Vävd i två våder, har den ena vådens viggband blivit bredare. En dylik assymetrisk anordning är mycket effektiv. En likartad ornering förekommer på en rya från Fogdö i Singö sn. Denna fig. 3, omkring hundra år gamla rya är liksom den nyssnämnda vävd av naturfärgad vit ull. Den ena vådens upptill anbragta horisontella ränder i krapprött motsvaras på den andra av ett bredare band vertikala rader. En rya från Skuttunge sn, Bälinge hd, nu i Uppsala läns

hemslöjdsförenings ägo (A. 766), har mot en grå botten en ornering av små kors i svartbrunt och krapprött. Korsen, assymetriskt anordnade, bilda en bärd upptill. Senast nämnda ryor utgöra enstaka bevarade exemplar av ålderdomliga typer, sällsynt rena från utifrån kommande stilinflytelser.

Den grupp av ryor i vilken rutan, anbragt i sneda eller vågräta rader, bildar ett geometriskt upprepningsmönster, är synnerligen vanlig i Uppland. Typen är även känd från Småland och Dalarna samt inom finskt område på Åland och i Östra Nyland. Antingen upptages hela fältet av rutor, eller är ryan försedd med en runtom gående bärd, som upptager mindre rutor, viggas el. dyl. Den förra typen, som väl är äldst, har ofta färgställningen grönt och svart eller blått och svart. Ett intressant exempel är en rya från Uppsala län, (närmare bestämning ej känd) som förutom rutor i vitt, gult, rött, brunt och blått inom en å vardera våden nedtill anbragt större ruta bär årtalet 1814 respektive initialerna M. P. J. En säregen variation av rutmotivets finna vi hos den förnämliga ryan från Litslena sn, Trögds hd, fig. 4, där en liten mittspegel i rosa och grönt omgives av en bred rutbärd i blått, brunt, rosa, grönt m. fl. färger. Ryan upptagande rätrutor över hela fältet är i kusttrakterna vanlig intill senaste tider men uppträder i sina yngre representanter oftast i en degenererad form. Den smårutiga, stundom rikt nyanserade ryan har blivit storrutig med anilinrött och naturvitt som vanligaste färgställning.

Ryor med i rader kantställda rutor synas ha varit synnerligen på modet vid mitten av 1800-talet. Rutorna stå ej ome-

delbart intill varandra utan åtskiljas av »maskor» som på ett nät.

Vanligaste utbredningsområdet synes vara i Uppsala län. Färgställningen är i regel rött, grönt och blått. Dessa ryor ha alltid runtom löpande bård, antingen uppbyggd på samma sätt som mittfältet med ett mellan de halva rutorna löpande sicksackband, eller är bården försedd med viggas. Den fig. 5 avbildade ryan från Sko sn, Håbo hd är ett typiskt exempel. Bård med sicksackband förekommer f. ö. på en mångfald varianter av den uppländska ryan. Vигgen, som är ett ålderdomligt motiv, utgör stundom det bärande motivet. Som exempel kan nämnas en rya från Danmarks sn², Vaksala hd, fig. 6, där hela mittfältet upptages av horisontellt gående viggas. Bården består i detta fall av små, tätställda rutor. Stundom äro vigränderna ställda vertikalt, så att de från mitten stråla ut åt båda sidor, fig. 7. Med sina livfulla färger i svart, grönt, högrött, gröngult och vitt, och sin fasta uppbyggnad är denna, enligt uppgift år 1835 vävda rya från Harbo sn, Norunda hd en vacker representant för en i Uppland ej ovanlig ryetyp.

Det är antagligt, att orneringen med rät- och snedrutor återgår på medeltida förebilder. Den troligen från förhistorisk tid stammande rutiga vepan har säkerligen tjänat som mönster. Snedrutsornamentiken är känd från medeltiden såväl från textilier som på trä- och metallföremål.

I det föregående ha omnämnts ryor, vars bärande element varit rutor ställda i regelbundna rader. Rutan kan även upp-

² Ryan härstammar enl. uppgift från Danmarks sn.

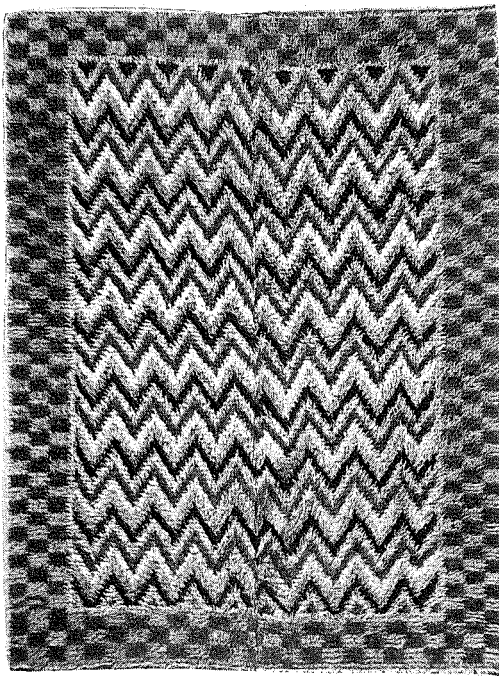

FIG. 6. RYA. DANMARKS SN, UPSALA LÄN. DAT. 1835.

träda som dekorativt element i en mer eller mindre fri geometrisk ornering. Från Edebo sn, Frösåkers hd samt från Edsbro sn, Närdinglunda hd äro två närstående ryor kända. I detta fall ha på en brun, om en djurhud påminnande botten anbragts röda rutor med blå kanter. Rutorna äro blott två i bredd, symmetriskt ordnade med en ruta på varje bård. De äro emellertid varken i fråga om storlek eller ornamentik identiskt lika. Den runtom löpande bården utgöres av parallella ränder i svart, brunt och olivgrönt. I denna ryatyp varieras stundom rutorna med kors, tinglas m. m. Denna grupp, som har en mycket ålderdomlig prägel, är ej vanlig. De utgöra stilistiskt sett en relativt fristående grupp. Ur snedrutsryorna har mer organiskt utvecklats en typ av ryor

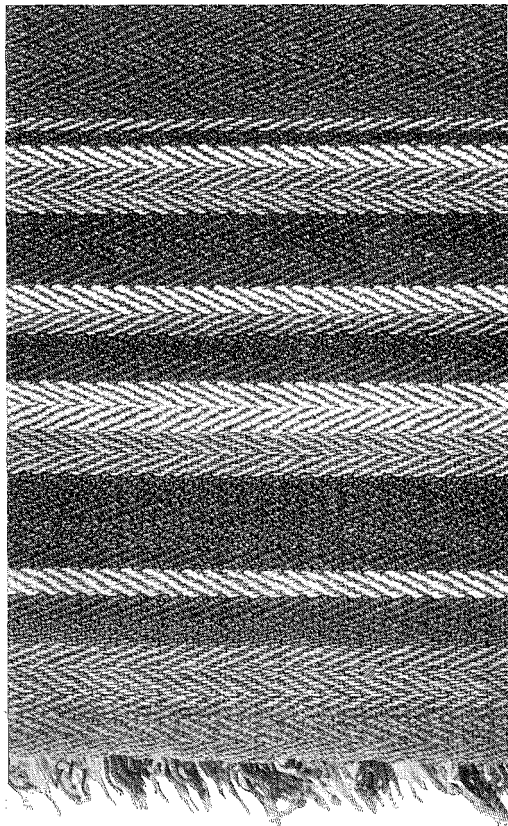

FIG. 7. RYA, LOHÅRAD SN, STOCKHOLMS LÄN.
OMKR. ÅR 1815.

med fri geometrisk ornering. De regelbundna rutraderna ha upplösts men slutligen ordnats i symmetriska grupper. Kring en i mitten kantställd ruta anbringas grupper av mindre rutor. Bården utföres i regel av mellan rutor gående sicksackband. Stundom återstår av mittfältets rutor endast en i vardera hörnet. Ett exempel är en rya från Bälinge sn, nu i Röhska museet, som med sin turkosblå spegel och bård i brunt, olivgrönt, krapprött och gult har en ovanligt stram och förnämlig prägel. Med utomordentlig säkerhet äro proportionerna mellan mittfält

och bård avvägda i ryan från Länna sn, Frötuna skeppslag, fig. 8. De små korsen som fylla mittfältet, äro av mycket ålderdomlig karaktär. Ryan, troligen härstammande från 1700-talet, är nockad på båda sidor med rätsidans färger i svart, svartbrunt, karmosinrött, krapprött, grågrönt, brungult och vitt.

En grupp, som genom sin strängt symmetriska uppbyggnad står nära de rent geometriska ryorna är den, där en stiliserad blomma utgör ett regelbundet upprepningsmönster. Typen är synnerligen vanlig i Uppsala län.

Ryor med över mittfältet gående horisontella eller vertikala randningar höra även till de för Uppland typiska. Här finner man, i likhet med vad fallet är med de rutiga ryorna, mot slutet av 1800-talet upplösningstendenser såväl i färg som form.

Det skulle föra för långt att ingå på alla varianter av den uppländska geometriska ryan. De nu nämnda äro några av de vanligaste. Med dessa som utgångspunkt har den uppländska väverskan ofta visat förmåga av konstnärligt nyskapande. De s. k. märkduksryorna ha mer eller mindre sin förutsättning i märkböcker och märkdukar och förekomma huvudsakligast i landskapets södra och västra delar, eller inom de områden, där högre ståndskulturen gjort sig mest gällande. Alla de vanligaste motiven: tulpaner och nejlikor i kruka stiliserade barockblommor och annan växtornamentik, kronor, människo- och djurfigurer etc. återgå på 1600- och 1700-talens märkböcker eller också kan en mer omedelbar påverkan från de orientaliska mattorna göra sig gällande. Härigenom fås ur etnologisk

synpunkt hela denna grupp mindre intresse för landskapets eget vidkommande. Men i några mer folkligt betonade representanter sätter det typiskt uppländska ofta en märkbar stämpel. Så t. ex. i den 1792 daterade ryan från Boglösa sn, Trögds hd, fig. 9. Här återfinner man i bården det från den geometriska upplandsryan lånade typiska sicksackbandet.

Den 1739 daterade ryan, fig. 10, från Bälinge hd och sn, en av de äldsta kända, är i sin utsökta elegans en typisk högrestånds-rya. Intressant är, att bården återfinnes på en märkduk från år 1712.

Praktfullast av de uppländska ryorna är kanske den 1783 daterade från Markims sn, Seminghundra hd, Uppland. Spegeln i brungult är ornerad med indigo, blågrönt, karmosinrött och gult och omgives av en bård i brunt. Märkligt är, att vi i detta fall känna väverskans namn. Initialerna D L S och M L U syfta på kronolänsmannen Didrik Lindström och hans hustru, prästdottern Maja Lisa Unander från Markim. Ryan är vävd av den senare och har säkerligen vid bröllopet tjänat som brudmatta.

Fr. o. m. 1880-talet finner man även inom märkduksryornas grupp upplösnings-tendenser. Växtornamentiken har degenererat och mist sin stiliserade skärpa, och i stället för den forna rika och harmoniska färgskalan finner man svart, rullgardinsblått, rött och grönt som karakteristiska färger.

Ryan består, tekniskt sett, av varpen, inslaget och knuten, den s. k. nocken. Den senare utgöres av korta, uppklippta trådändar, vilka i rader och på bestämda avstånd fästats vid varptrådarna; i regel blott på ovansidan men stundom även på

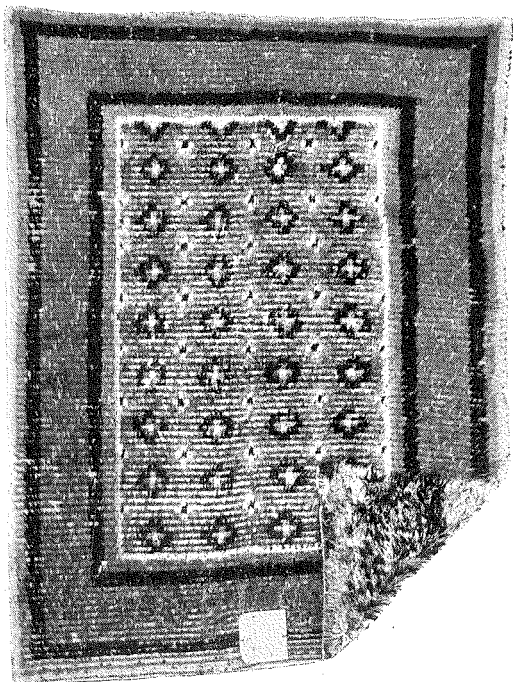

FIG. 8. RYA, LÄNNA SN, STOCKHOLMS LÄN.

undersidan. Dessa s. k. dubbelnockade ryor äro oftast märkduksryor. Typen är ej ovanlig i Finland men förekommer hos oss sparsamt och blott i Uppland. Knut-typen är smyrnaknuten, fig. 12. Den kan knytas om två eller flera varptrådar liksom även antalet varptrådar mellan knutarna kan variera från ingen till flera fig. 13. Varpen består av i regel tvinnat mer eller mindre grovt, lin-, hamp- eller ullgarn. Inslaget brukar vara av ullgarn, ehuru bomull under senare hälften av 1800-talet stundom förekommer. I Roslagen har jag påträffat en rya, där både nock, inslag och varp bestod av lingarn.

Bottenbindningarna äro i Uppland av flera olika slag. Utom vanlig tvåskaft förekommer åtskilliga kypert- (fyrskafts)

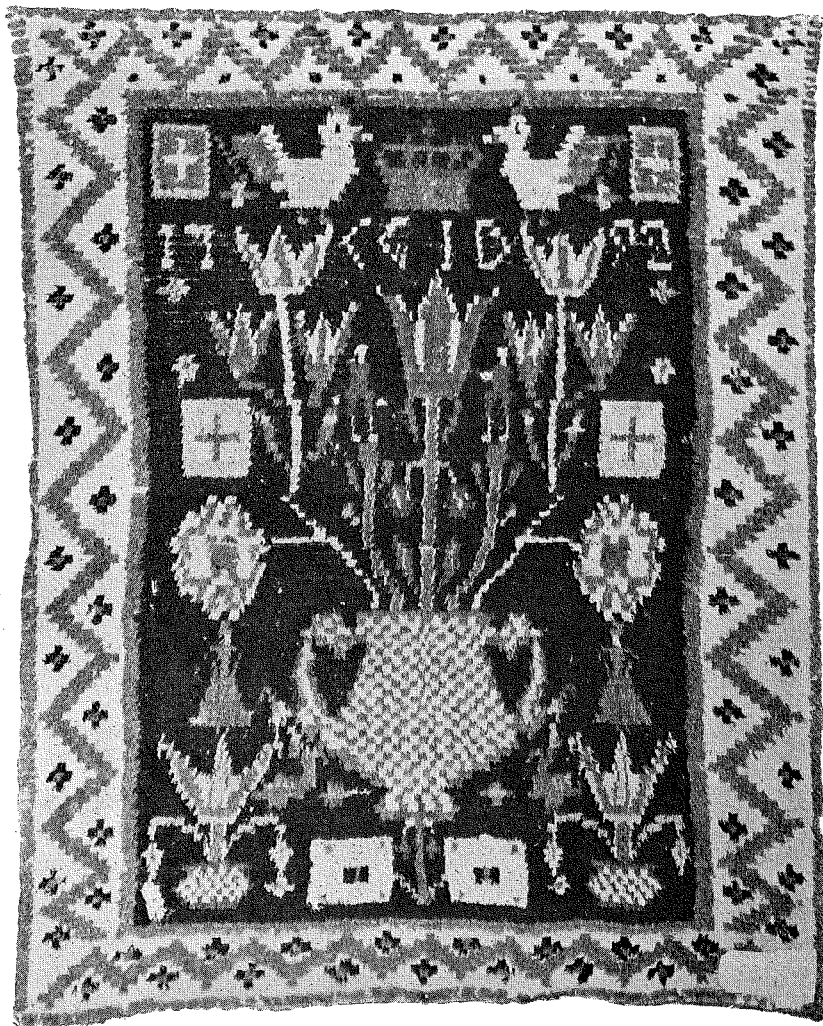

FIG. 9. RYA, BOGLÖSA SN, UPSALA LÄN. DAT. 1702.

variationer, dels enkel kypert, här kallad »vie» eller »vige» men vanligast s. k. spetskypert här benämnd »halvige» eller »krokvind, fig. 14. Korndräll förekommer i ungefär samma utsträckning som spetskypert, den förra enligt min uppfattning mest i Uppsala län, den senare framförallt i Stockholms län. Rosengång

är däremot mindre vanlig. Botten är antingen helt enfärgad eller består av enkel färg effekt vunnen genom varpens och inslagets olika färg. Rutmönster förekomma även liksom allehanda randningar i rött, blått, gult o. s. v. Randningarna äro i allmänhet anbragta i form av en bård upp- och nedtill eller vid alla fyra sidor-

FIG. 10. RYA, BÄLINGE SN, UPSALA LÄN. DAT. 1739.

na på så sätt, att ränderna i detta senare fall korsas varandra i de fyra hörnen.

En grundskillnad gör sig beträffande bottenväven gällande mellan den enklare och den från herr- och prästgårdarna influerade, rikt mönstrade ryan. Bottenväven är nämligen i den senare i regel enkel tuskaft. Detta sammanhänger uppenbart med det förhållandet, att den enklare ryan, vars uppgift var en framförallt praktisk, nämligen att tjäna som sängtäcke och därför låg med den ludna sidan nedåt, blev föremål för mönstring på slät-

sidan. Nockens längd varierar i den uppländska ryan mellan 3 och 8 cm. I regel är den kortare och beträffande antalet trådar mer regelbunden i den rikt mönstrade ryan.

Två våder är karakteristiskt för den uppländska ryan, vilket som så mycket annat är ett ålderdomligt drag. Det framgår nämligen av inventarierna från 1500-talet att ryan med två våder redan då förekommer. I den egentliga prydnadsryan med dess rika ornering är detta förhållande mindre vanligt. Ej sällan äro de

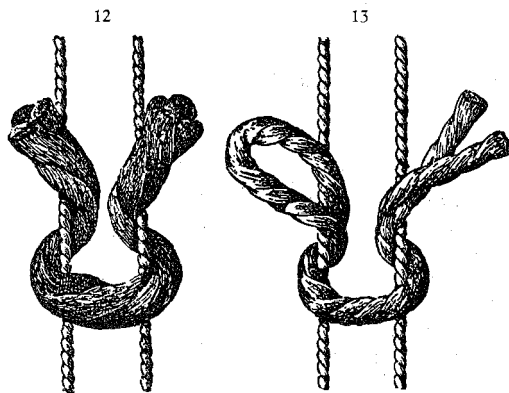

FIG. 12. ENKELTRÅDIG SMYRNAKNUT.
FIG. 13. DUBBELTRÅDIG SMYRNAKNUT.

två våderna fästade så, attnockorna i ryans två halvror äro riktade mot varandra. Våderna äro alltid hopsyddade mot den flossade sidan.

Förgäves letar man i flertalet av de yngre ryorna efter den silkesartade glans, som kännetecknar de äldsta bevarade upplandsryorna. Materialförsämringen sammanhänger med frågan om de olika fär-raser som förekommit i vårt land. Det s. k. lantfåret som tidigast förekommit i vårt land, ersattes fr. o. m. slutet av 1700-talet alltmer av det spanska fåret eller merionos. Fr. o. m. 1800-talets mitt håller allmogen i allmänhet får av cheviot-ras. Sedan flera år har genom ingenjör Lennart Wählstedts initiativ det gamla svenska lantfåret börjat återfå sitt rättmätiga anseende. I Uppland finnes f. n. några stammar av detta får.

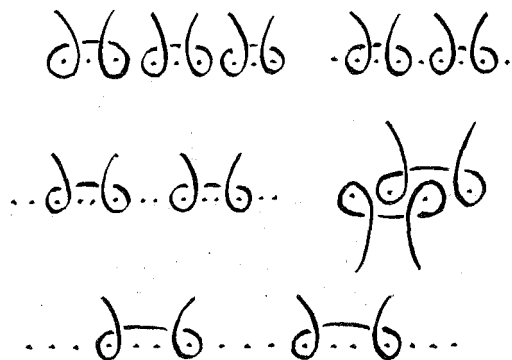

FIG. 14—18. SCHEMATISKA PROV PÅ KNYTNINGS-VARIANTER.

Även i fråga om färgerna konstaterar man en kvalitativ försämring märkbarast fr. o. m. 1850-talet. De gamla växtfärgerna ha alltmer utträngts av de s. k. påsfärgerna. Det mest påfallande dekadens-tecknet härvidlag är den anilinröda färgen tyvärr så vanlig i senare uppländska ryor. Genom hemslöjdsföreningars och folkhögskolors verksamhet sprids kändedomen dock mer och mer om de gamla färgnings-metoderna. På landsbygden är annars traditionerna härom i utdöende. Svårt är att avgöra om Uppland ägt några för landskapet speciella färgningsmetoder. Tillvägagångssättet vid framställningen av en viss färg har troligen i stort sett varit enahanda i våra olika landskap.³

³ För studiet av uppländska växtfärgnings-metoder hänvisas till: Stina Rodenstam, Några minnen och hågkomster från Skuttunge. (Allmoge och hemslöjd, Uppsala 1915).

FÖREMÅL I STATENS HISTORISKA MUSEUM FRÅN ANTIKVITETSARKIVETS TID.

AV

ANDREAS OLDEBERG.

Antikvitetskollegiet hade under så gott som hela sin korta livstid att dragas med stora ekonomiska bekymmer och i början på 1690-talet blev krisen akut. Man beslöt därför under år 1692 att reorganisera institutionen. Denna bär därefter namnet Antikvitetsarkivet.

Trots de små medel, som stodo Arkivet till buds, hopsamlade det under sin nära hundraåriga tillvaro en tämligen ansenlig mängd föremål av mycket skiftande art och beskaffenhet och härrörande från olika tidsåldrar.

Utom myntkabinettets samling omfattade utställningen av föremål från antikvitetsarkivets tid omkring 110 fynd, förutom 25 lapptrummor och runstavar. Liksom i fråga om föremål, samlade av Kollegiet gäller även om dylika från Arkivets tid, att en ansenlig del av beståndet blivit förstört, eller att det åtminstone för närvarande är oanträffbart.

Av de ytterst fåtaliga stenåldersfynd, som finnas upptagna i de olika inventarieförteckningarna från Arkivets tid, äro icke till vår tid några bevarade eller åtminstone icke identifierade.

¹ Detta är fortsättningen till Andreas Oldebergs avhandling Rtg 1931 s. 28 ff.

Bronsålderns fynd äro bättre representerade. Utom diverse svärd och ringar finnes en holkyxa av brons, funnen vid Fjälkinge i östra Skåne. Denna är av intresse såtillvida, att den med avseende på sin bestämmelse synes ha vållat de lärda under 1700- och 1800-talen åtskilligt huvudbry. I Berchs katalog benämnes nämligen detta föremål »ett smörjehorn av koppar». Adlerbeth upptager det i sin katalog som en ljusstake »nedantill hvässt för att inpassa i springor eller fästas, innan man begynte bruka fot». I Rosenhanes förteckning kallas det »kärl av koppar i form av en yxa».

Det i fig. 1 avbildade föremålet är troligen att identifiera med det i inventarierna benämnda »något som liknar täckelse för ögonen av smal koppardragen spirale linjer» enligt uppgift påträffat i Småland. Föremålet är i sitt slag unikt och torde kunna dateras till yngre bronsålder. Från Ungerns bronsålder känner man liknande fast mindre föremål. Det utgör troligen en dräktprydnad eller möjligen ett slags häkta, och är förfärdigat av en fyrkantig bronstråd, vars ändar upprullats i två konformiga spiraler. Museet äger ett liknande i senare tid förvär-

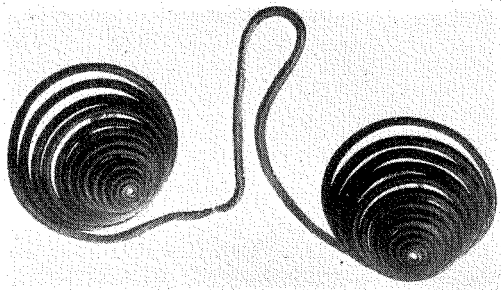

FIG. 1. FÖREMÅL TILL OKÄNT BRUK. YNGRE BRONSÅLDER. SMÅLAND.

vat föremål från Skåne. Hos detta är emellertid spiralerna flata.

Från järnåldern äro fynden tämligen rikhaltiga. Sålunda förekommer från romersk tid och folkvandringstid en hel del guldföremål. Främst bör nämnas det stortartade depåfyndet från Tureholm i Södermanland bestående av en halsring av massivt guld, 3 beslag av guld, tillhörande svärdfästen, samt 2 guldbleck. Det påträffades 1774 och omfattade ursprungligen flera föremål bl. a. åtskilliga ringar och tenar, som vägde tillsammans över 12 kg. Endast de mera konstnärligt arbetade föremålen bibehöllos. Resten nedsmältes, då staten ej hade råd att inlösa hela fyndet.²

Ett fynd av 11 små guldtentar varav 4 spiralrullade, påträffat 1704 och 1705 i ett uppkastat dike i Härnevi sn, Uppland, är troligen att identifiera med »4 dubbla små ringar och 8 andra små gullbjutar af different form». Fyndet föranledde en vidlyftig rannsaking vid häradstinget anställd av assessorn vid Antikvitetsarkivet Tobias Westerhjelms. Upphittaren erhöll 91 daler kopparmynt, vilken summa dock

² Avbildat av T. J. Arne: Fornvännen 1931.

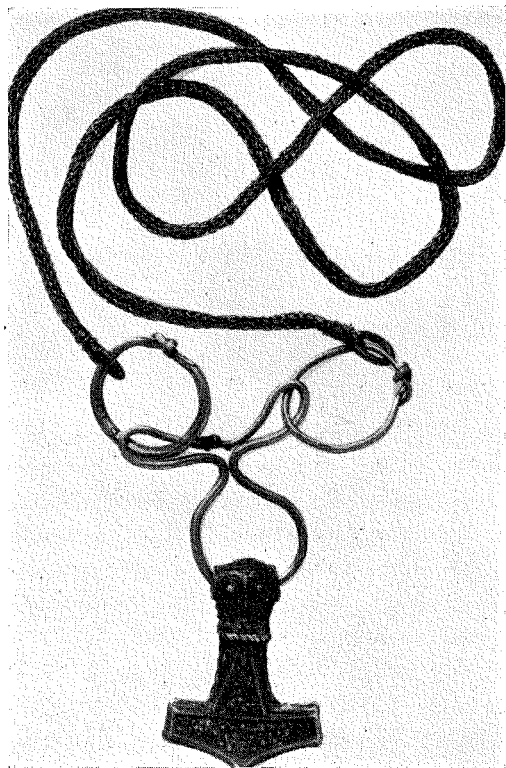

FIG. 2. TORSHAMMARE, SILVER. BREDSÄTRA SN, ÖLAND.

innehölls av landshövdingen, friherre G. Cronhielm, för obetald kronoskuld.

Från vikingatiden finnas flera ståtliga fynd i guld och silver.

I Bredsättra sn på Öland hittades år 1780 den i fig. 2 avbildade praktfulla torshammaren av silver. Den är rikt ornerad med filigranarbete och har en vidsittande kedja av flätade silvertrådar. Under 1000-talet upplevde asareligionen en renässans och symbolen för dess utövare blev just torshammaren. Det var den alltmera överhandtagande kristendomen, som framkallade denna renässans och det var bruket av det kristna korset som häng-

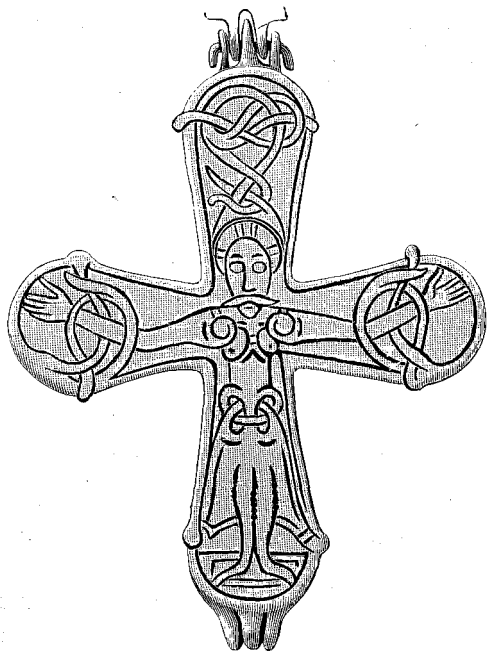

FIG. 3. KORS AV SILVER OCH NIELLO, MED RELIKGÖMMA. TIDIG MEDELTID. BREDSÄTRA SN, ÖLAND.

prydnad, vilket medförde skapandet av en motsvarande yttre symbol för den hedniska tron.

Ett fynd, som uppvisar prov på korsymbolen, är ett vid Gåtebo, likaledes beläget i Bredsätra socken på Öland, gjort sådant. Detta består av en relikgömma i form av ett kors av silver, 3 runda hängen med filigransirater av silver samt en i samma metall infattad bergkristall. Korset, fig. 3, har på ena sidan en Kristusbild, på den andra 5 medaljonger, var och en med en bröstbild, varav den mittersta föreställer jungfru Maria och de andra de 4 evangelisterna, allt utfört i niello. Förmodligen är detta kors utfört här i Norden efter en bysantisk förebild. Här för talar den starkt stiliserade Kristusbild i en stil, som påminner om run-

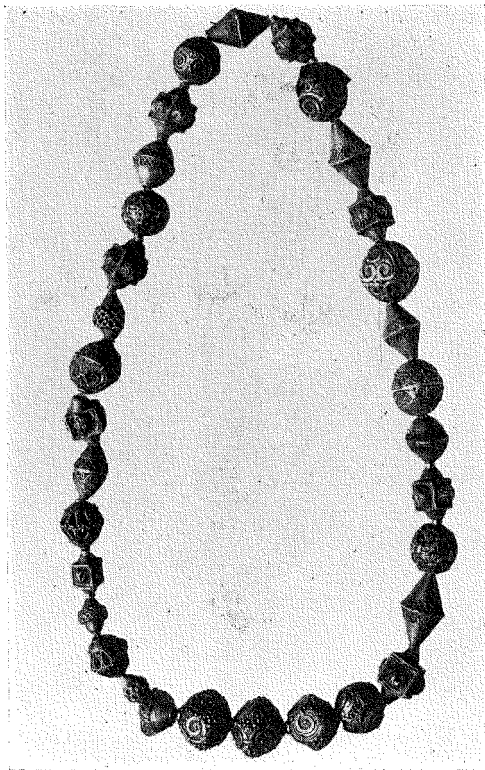

FIG. 4. PÄRLOR, SILVER, NORDISKT ARBETE 1000-TALET. ÄLVKARLEBY SN, UPPLAND.

stensornamentiken från mitten av 1000-talet.

Redan i landskapslagarna t. ex. Östg-lagen och Söderm-lagen finnes uttalat, att hittaren av gods, skulle som hittelön erhålla $\frac{1}{3}$ av godsets värde.³ Enligt nuvarande lag, som tillkom 1734, skola på-

³ Stadgandena i sistnämnda lagar avse fynd av guld, silver o. d., som en gång i tiden nedgrävts, alltså av samma art som depåfynden i våra dagar. Enl. Kristoffers landslag fick finnaren en tredjedel och konungen två tredjedelar, om ägaren ej anmälde sig inom natt och år; detta gällde emellertid endast strandvrak. Beträffande bottenfynd, till vilka också måste räknas silver, mynt o. s. v., fick finnaren under alla omständigheter hälften. Kom ej ägaren inom natt och år, fick konungen andra hälften.

FIG. 5. KRÄKLA, VALNÖT OCH SILVER, DELVIS FÖRGYLLED. UTFÖRD ÅR 1539.

träffade fynd av guld och silver inlöses till sitt fulla värde samt dessutom lämnas en åttondels förhöjning. Denna lag tillämpades första gången 1736, då ur ett större silverfynd, bestående av en mängd tyska, arabiska och engelska mynt (Ethelraed) samt diverse ringar och tenar, allt av silver, utvaldes 4 armringar, 2 ringspännen, ett runt smycke samt ett Totilamynt. Fyndet påträffades 1735 av några »dalkarlar och annat arbetsfolk» på en hög bergsklint mellan »Kimmeröksbruket och Beckbruket» i Brännkyrka sn., Södermanland. Urvalet värderades till 76 daler, vartill lades $\frac{1}{8}$ förhöjning av 9 daler 16 öre. Hela fyndet inlöstes sålunda för 85 daler och 16 öre kopparmynt.

Flera guldbrakteater tillhöra Antikvitetsarkivets samling. Som bekant äro dessa brakteater tunna, ensidigt präglade guldbleck. De utgöra ursprungligen efterbildningar av romerska medaljer. Så småningom uppnådde nordborna stor färdighet i att prägla dessa brakteater.

Vid Ravlunda by i Ravlunda sn., Skåne, hittades »300 famnar från Hafvet på ett högt sandfält, varest finnas många förmultnade ben och andra ålderdoms öfverlevor, ursprungligen 3 guldbrakteater, en större och 2 mindre präglade med samma stämpel. Två av dessa inlöstes 1781 för 29 Riksdaler och 11 Specie. Den tredje befinner sig numera i Köpenhamns Museum.

Från Älvkarleby sn., Uppland, finnes ett 1717 påträffat fynd av 4 drivna skålar och 32 pärlor med filigranornering, allt av silver, från 1000-talets slut. Skålarna äro otvivelaktigt osteuropeiskt arbete, troligen under påverkan från Orienten. Pärlorna däremot, fig. 4, torde utgöra ett nordiskt arbete. Fyndet inlöstes 1719.

Från medeltid och nyare tid finnas många praktfulla föremål.

Av kyrkliga föremål bör omnämnas en kräkla fig. 5, av valnöt och silver, delvis förgylld och belagd med emalj. Enligt vapen och årtal är den utförd 1539 för kardinal Albrecht av Brandenburg, kurfurste och ärkebiskop av Mainz, Magdeburg och Halberstadt († 1545). Kräkulan utgör krigsrov och togs troligen vid svenskarnas erövring av Mainz år 1631. Den avlämnades från Kungl. Räntekammaren till Antikvitetsarkivet 1752.

Ett vackert arbete är ävenledes ett relikkors, fig. 6, av förgyllt delvis emaljerat silver, besatt med pärlor och halvädalste-

nar. Arbetet torde kunna dateras till omkring 1400. Detaljerna på foten äro troligen från århundradets slut. Korset har tillhört domen i Halle och togs som krigsbyte av svenskarna 1631. Avlämnat från Räntekammaren 1752.

En annan form på relikkärl, tillika svenskt arbete, utgör den i fig. 7, avbildade relikasken. Den är av trä, överklädd med siden, broderat med guld, silver och silke (på lärft). På kanten, under locket finnes en inskrift, enligt vilken asken omslutit huvudet av »en bland martyren sankt Gereons kamrater». Asken utgör ett Vadstena-arbete från 1400-talets senare del och har troligen tillhört Vadstena klosterkyrka. Avlämnad från Kungl. Husgerådskammaren 1752.

Av vapen finnas endast ett mindre antal. Mest anmärkningsvärda äro 2 armborst. Det i fig. 8, avbildade är vackert ornerat med benbeslag samt har numera stålbåge med sensträng. Tidigare har det emellertid haft en båge av horn. Dess tillkomsttid torde kunna sättas före 1500-talets mitt. Armborstet var ett under medeltiden vanligt vapen.

Ett vackert arbete utgör ett värjfäste av silverfiligran, som troligen en gång tillhört riksrådet friherre Konrad Falkenberg († 1654). Det inlämnades till Antikvitetsarkivet av lagmannen friherre Henrik Georg Falkenberg 1778.

Av intresse är vidare att bestick av 2 knivar (den ena måhända ej ursprunglig) samt en pryl, samtliga med ornerade träskåft, i slida av läder; 1500-talets mitt fig. 9. Uppgives hava tillhört Gustav Eriksson Vasa och hava förvarats på Ornäs gård i Dalarna. Gåva av domprosten J. N. Fant 1777.

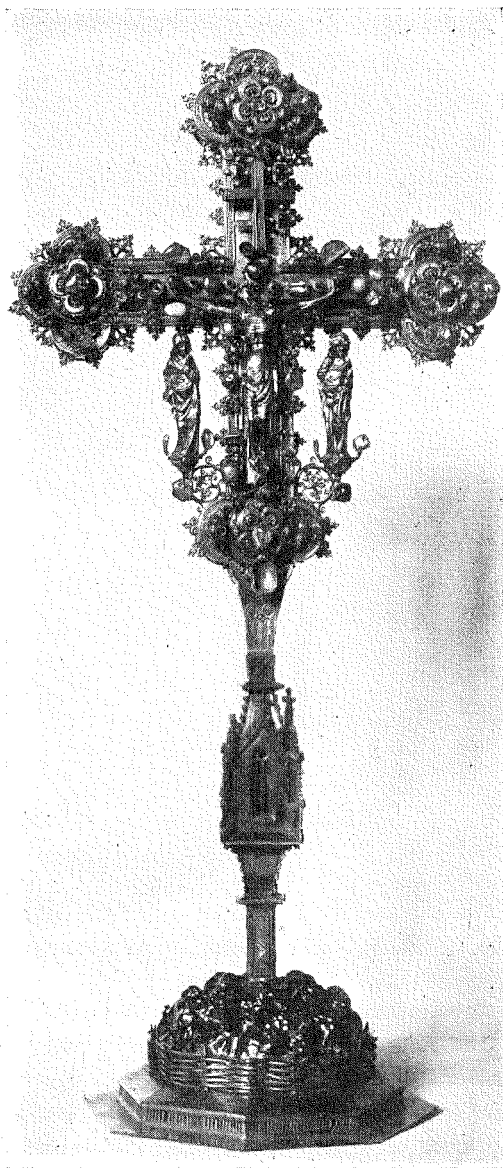

FIG. 6. MONSTRANS, SILVER. MEDELTIDENS SLUT.

Av smycken, preciosa och andra konstföremål bör främst nämnas ett ur (»säjare») av förgylld brons. Det har en rund fot och ett profilerat skåft båda med

FIG. 7. RELIKASK. VADSTENAARBETE. 1400-TALET.

rik reliefornering. Från skaftet utgå tre sirener, som uppbära det cylindriska urhuset, ävenledes ornerat och vars överdel är krönt av en stående krigare med en numera avbruten visarstav. På urverket finnes bland annan ornering det svenska riksvapnet (tre kronor). Göta lejon och Vasa-vapnet. Verket är signerat: G. S. 1. 5. 8. 5. P. G. De sistnämnda bokstäverna finnas också i monogram, liknande stämpeln för en vid 1500-talets slut verksam, till namnet okänd Augsburgguld-

smed. Uret torde sålunda vara utfört för Johan III:s räkning. Det avlämnades från Kungl. Räkenskammaren 1752.⁴

Vidare bör nämnas ett hängsmycke av guld tillhörigt drottning Maria Elenora fig. 10. Det har form av ett hjärta, omgivet av byglar, akantusblad, rosetter m. m. i genombrutet arbete, delvis emaljerat i vitt, rött, grönt, mörkblått m. fl. färger samt besatt med diamanter, rubiner och pärlor. Från nedre spetsen hänger en stor barockpärla. På hjärtats framsida är fäst en stor taffelslipad bergkristall. På baksidan finnes en inskrift: WIE. LENGER. WIE LIEBER. Smycket utgör troligen ett nordtyskt arbete från 1600-talets början. Det överlämnades från Kungl. Räkenskammaren 1752. I ett inventarium från 1840 finnes det upptaget bland »preciosa och historiska märkvärdigheter inkomna från Tyskland 1632».⁵

Bland kuriositeter bör omnämnas en venetiansk kurtisansko från 1500-talets slut fig. 11. Den är förfärdigad av vitt skinn och vilar på en hög avsats. Den upptages i 1720-års inventarium som »en toffel mycket hög». I senare inventarieförteckningar benämnes den »en sko för en låghalt person».

Ett annat föremål av intresse är en docka i kostym från omkring 1600 fig. 12. Stommen är av ståltråd. Dräkten är av violett, guldbroderat siden, besatt med guldspetsar och försedd med ärmor av rött siden överspända av ett med pärlor besatt guldträdsgaller; även håret är smyckat med pärlor; hon har en muff broderad i rött silke och guld. På en un-

⁴ Jämf. Skattkammarekatalogen nr 535. Pl. XIV. Nationalmuseum utställningskataloger nr 35.

⁵ Jmf. Skattkammarekatalogen nr 403, Pl. XII.

der dockans kjol fäst papperslapp finnes antecknat (med 1600-talsstil): »Denna docka är giord af Konung Carl den Nijondes princessa Katarina» varmed torde anses prinsessan Katarina (f. 1584 † 1638, gift med pfalzgreve Johan Kasimir); Dockan överlämnades som gåva till Arkivet av greve Gustav Bonde år 1760.⁶

Av intresse ävenledes från kostymhistorisk synpunkt äro två oljemålningar utförda av Ulrika Elenora d. ä., Kungsör 1682. De äro avlämnade från Kungsör genom Kanslikollegium till Antikvitetsarkivet år 1763. Den ena föreställer ett landskap med »dansande bondfolk», den andra ett dylikt med en »björnförevisning». Själva landskapet och däri förekommande byggnader utgöra troligen staffage-målning under påverkan av holländskt 1600-talsmåleri. Däremot kunna några av figurerna med deras dräkter mycket väl avbilda samtida svenskt bondfolk. Respektive mans- och kvinnodräkter äro av ungefär likartat snitt och mansdräkterna erinra mycket om den, som förekommer på en oljemålning av Ehrenstrahl föreställande den småländske bonden Pehr Olsson målad 1686 (Gripsholm nr. 933).⁷

De två i bakgrunden befintliga figurernas dräkter synas vara av något högre kvalitet. Damen till höger bär den vid 1600-talets slut i Europa bland de högre klasserna allmänt »burna» corsagen», vilken tämligen snart blev modern även här uppe i Norden. Även barnet till vänster synes vara iklädd en dräkt av högre ständs

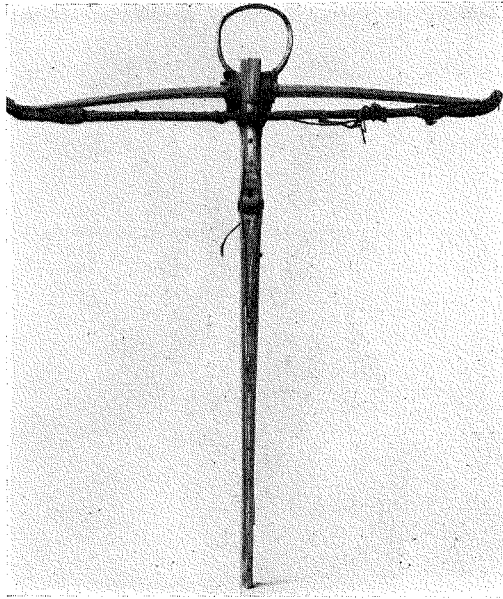

FIG. 8. ARMBORST. MITTEN AV 1500-TALET.

snitt. Däremot har björntämjaren i förgrunden en enklare dräkt.⁸ Oljemålningar från 1600-talet med tidstroga svenska folkdräktsbilder äro sällsynta.⁹ De ovan nämnda lämna sålunda ett nytt bidrag till de tidigare kända och de synas flytta tidsgränsen ytterligare ett steg bakåt. Då Hammarstedt skrev sin uppsats i Rig 1925 kände man nämligen inga äldre än två Ehrenstrahl från 1686, nämligen hans Medevigrupp och den ovan nämnda smålandstavlan.

Förut har omnämnts, att redan före

⁶ Dessa tavlor finnas ej upptagna i Berchs katalog. I latinska katalogen upptagas de såsom tre och benämnes »Opus, si non arte tamen auctore nobile» samt uppgivas vara utförda på Strömsholm. I Adlerbeths katalog nr 280 angivas blott 2. Tavlorna förvaras nu på Gripsholm.

⁷ C. R. af Ugglas: En folklivsbild från 1600-talet. Rig 1926 s. 69. Wistrand: Svenska Folkdräkter 1907. Gerda Cederblom: Svenska Allmogedräkter 1921.

⁶ Jmf. Skattkammarskatalogen nr 688.

⁷ Jmf. ett träsnitt av denna målning från 1782 i N. E. Hammarstedt: Svenska folklivsmålningar från 1600- och 1700-talen, Rig 1925 s. 129.

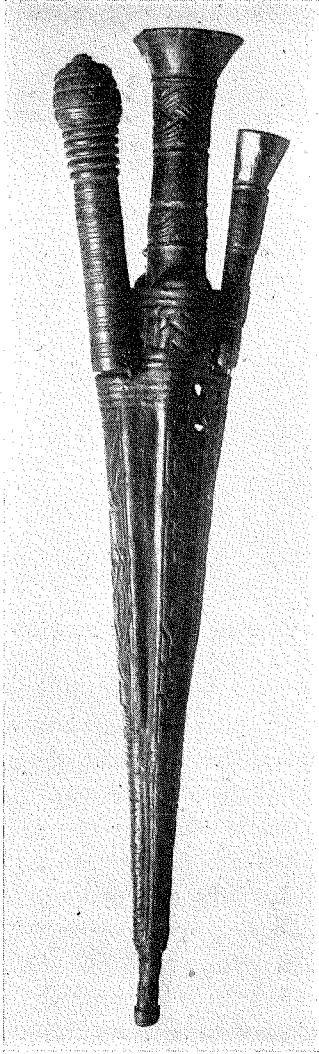

FIG. 9. BESTICK MED 2 KNIVAR OCH EN PRYL.
1500-TALET.

1630 en myntsamling förefanns i Gustav II Adolfs ägo, och som sistnämnda år överflyttades till kronans kansli. Åtminstone 2 mynt nämligen: »Carl den 9:des gullpenning på Götheborgs stads fundation» och »Götheborgz moneta prima 1610», vilka tillhört denna samling åter-

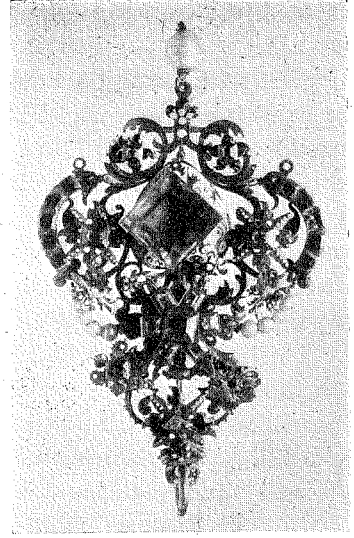

FIG. 10. HÅNGSMYCKE, GULD; TILLHÖRT DROTTNING
MARIA ELEONORA.

finnas senare i 1693 års inventarium.¹⁰ Det är tänkbart, att här i Sverige de tidigare Vasakonungarna i sina skattkammare eller mera privata gömmor haft en del gamla mynt och skådepenningar, vilka icke enbart betraktats från nyttyssynpunkt. Redan 1547 omtalas i ett brev från Gustav Vasa ett på Åland gjort fynd av främmande mynt och nämner kungen, att det vore önskligt om mera kunde hittas.¹¹ Även om den ideella synpunkten i detta yttrande kan vara tveklaktig, så torde med all säkerhet för det år 1599 i Tystberga sn, Södermanland, tillvaratagna fyndet av silverbrakteater med bokstaven E och M ett rent antikvariskt intresse ha legat till grund.¹² Eljest torde det vara först under 1600-talets början, som man

¹⁰ Gödel: Riksantikvarieämbetet s. 85.

¹¹ Vitterhetsakademiens Handlingar, 13, 1830 s. 163.

¹² a. a.; jmf. även Hildebrands inventarium.

FIG. 11. »KURTISANSKO», VENETIANSK. OMKRING
ÅR 1600.

mera allmänt intresserat sig för att samla gamla mynt. Under denna tid hade även Kristian den IV av Danmark ägt en myntsamling och möjligen har det numismatiska intresset i de nordiska länderna under här ifrågavarande tid stimulerats av de storartade konstsamlingar, vilka befunno sig i de tyska kejsarnas ägo vid 1500-talets slut och 1600-talets början, främst kanske kejsar Rudolf den andres (1552—1612). Denne synes även ha haft ett myntkabinett.¹³

¹³ Jmf. Ph. Lederer i Zeitschrift für Numismatik Bd. XL, Heft. 1—2, s. 65, not. 2.

FIG. 12. DOCKA FRÅN OMKR. ÅR 1600. GJORD AV
PRINSESSAN KATARINA. † 1638.

Enligt 1693 års inventarium torde Antikvitetskollegiets myntsamling ha omfattat över 1,000 nummer. Av mynt tillhörande denna samling bör främst nämnas Karl IX:s sexdukat i guld av år 1608, fig. 13—14. Detta mynt, som torde vara unikt och anses mycket dyrbart, tillhörde Kollegiets förvärv, men saknades vid 1693 års inventering. Det inlämnades emellertid sedermera den 12 jan. 1695 till Antikvitetsarkivet av J. Hadorphs sterbhus. I Statens Historiska Museum finnas även 8 mark i silver, vilka äro indentiska med den ovan nämnda sexdukatens så när som på värdebeteckningen »VIII mark svenska» under skölden på fränsidan. Detta

FIG. 13—14. CARL IX:S SEXDUKAT, GULD.

kan endast förklaras därigenom, att innan fränsidestämpeln till dessa silvermynt blivit försedd med nämnda värdebeteckning har med detta stämpelpar avslag gjorts i guld till innemot sex dukaters vikt. Det förtjänar omnämnas, att nämnda sexdukat troligen tillkommit i ren avundsjuka från Karl IX:s sida. Det förhöll sig nämligen så, att Kristian IV av Danmark, redan 1592 lät slå några stora guldmynt av en typ kallad dubbel och enkel portugaløvs samt 1608 en typ kallad tredubbel ungersk gyllen. Då tyckte Karl IX, att han å sin sida icke behövde vara sämre och lät följaktligen slå den ovan nämnda sexdukaten.

En förnämlig sak är även »Konung Attilaa guldmynt» överlämnat 1688 från Räntekammaren till Antikvitetskollegiet och enligt uppgift av Hadorph funnen »uthi Brämsten uthi gamla muren, som kallas Attila-borg åhr 1630 som säges». Det unika »myntet» utgöres i verkligheten av en renässansmedalj, på framsidan med en fingerad bröstbild av hunnerkonungen Attila med horn och långt skägg,

på åtsidan med en avbildning av den italienska staden Aquileia.¹⁴

Den består av massivt guld, men såväl under 1600- som 1700-talet ansågs den vara av förgylld koppar. I den av riksguardinen Michael Pohl den yngre år 1725 uppgjorda förteckningen över vikt och halt av i Antikvitetskollegiets ägo befintliga föremål av guld och silver finnes den upptagen som »Attilae guldmedaille, cron-gull på koppar ligerad, väger 34 dukater».

Under Antikvitsarkivets tid förökades myntsamlingen ganska avsevärt. Enligt en 1726 gjord inventering förefanns då över 16 000 mynt och medaljer¹⁵ och isynnerhet under de nästkommande 35 åren riktades myntkabinettet med flera stora samlingar, år 1731 med den Cronstedtska och 1741 med den Bromelska samlingen, samt 1762 med den storartade Tessinska samlingen, som tidigare inköpts av drottning Lovisa Ulrika. Drottningen måste emellertid sistnämnda år avyttra densamma till staten för en summa av

¹⁴ Avbildas hos Arne i Fornvännen 1931.

¹⁵ Gödel: Riksantikvarieämbetet s. 151.

21,000 riksdaler specie för att kunna betala sin juvelerareräkning.

Bland arkivets mynt bör omnämnas en förfalskning av ett Sturemynt i silver fig. 15—16. Ett dylikt mynt finnes beskrivet i vår första numismatiska tidskrift utkommen år 1754 och författad av E. Ziervogel, (f. 1728 † 1765), professor i numismatik vid Uppsala Universitet. Detta mynt, som han här beskriver och som han och många med honom ansågo vara ett äkta markstycke från Sten Sture den II:s tid, hade kort innan Ziervogels skrift utkom förvärvat åt universitetets myntsamling. Vid denna tid fanns av denna mynttyp ett annat exemplar i den då Lovisa Ulrika tillhörande Tessinska samlingen, dit det skänktes av presidenten C. F. Gyllenborg och detta exemplar torde utan tvivel kunna identifieras med det här åsyftade. Redan Tessin synes emellertid ha varit tveksam beträffande detta mynts äkthet. Han skriver nämligen i sin myntkatalog: »Är nog avnött men kommer mig misstänkt före». Senare tiders forskare ha dock upptagit denna typ som äkta. I »Sveriges historia» (1877—78) liksom i »Sveriges medeltid» av Hans Hildebrand finnes denna mynttyp beskriven som äkta; Otvivelaktigt utgöra dock, som Appelgren tidigare påvisat såväl det i Uppsala Universitets myntkabinett befintliga som det här ifrågavarande, med stor sannolikhet förfalskningar, vilka tillkommit redan på 1600-talet och som tidsals gått i allmänna rörelsen såsom talrar. Därav förklaras nämligen också deras nötning.¹⁶

Särskilt anmärkningsvärda äro vidare två andra myntfalsarier ävenledes ur den

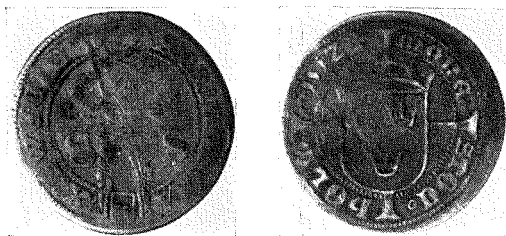

FIG. 15—16. SILVER 1512. FÖRFALSKNING PÅ 1600-TALET.

Tessinska myntsamlingen fig. 17—18. De ansågos under 1700-talet vara äkta mynt och betraktades som stora sällsyntheter. Dessa mynt skänktes till greve Tessin år 1750 av Kronprins Adolf Fredrik, som inköpt dem på en myntauktion i Hamburg. De utgöra präglade framställningar av stormynt med årtalen 1504 och 1507, vilka emellertid aldrig existerat.¹⁷ Vi veta nämligen numera, att Svante Sture icke lät slå några stormynt. De båda falskmynten äro sålunda ett slags uppdyktade mynt och förebilderna till dem äro hämtade från vissa av Gustav I:s Västerås- och Stockholmsören från 1528—1530, fig. 19—20.

Av mera kulturhistoriskt intresse är ett annat falskmynt, en avgjutning i järn av en 4 mark eller dubbel carolin från år 1693, överlämnad som gåva till Antikvitettsarkivet av assessorn Carl Hagelberg, år 1751. Detta mynt hittades jämte flera andra hos »masmästaren Per Carlsson i Dommen, vilken i Skenninge marknads med dylika Caroliner betalt en ko. Därför dömdes han den 28 Apr 1748 till spöstraff; han ansågs nämligen ha vetat, att mynten voro falska».¹⁸

¹⁶ Appelgren: Sten Sture II:s markstycken. Numismatiska Medd. häfte 23.

¹⁷ Hans Hildebrand: Om de svenska stormynten, Månadsbladet 1888.

¹⁸ Vitterhetsakademien: Inventarier.

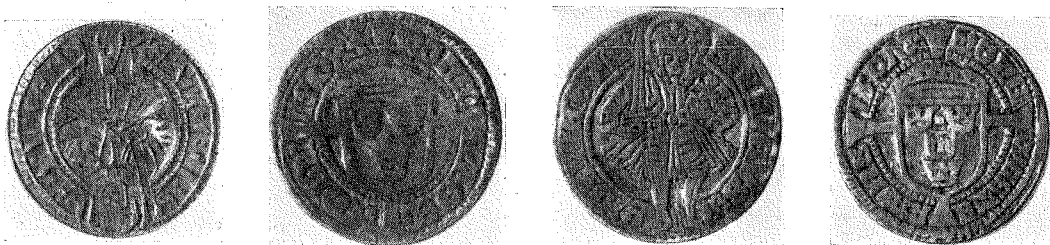

FIG. 17—20. LYBSKA MARK, SENA EFTERBILDNINGAR. FÖRMINSKADE.

Slutligen finnas en del föremål (inv. 2126), vilka överlämnats till Statens Historiska Museum från Kungl. Biblioteket år 1855, men vilkas tidigare öden synas varit förknippade med antikvitetsarkivet. De finnas specificerade i 1855 års inventarium och utgöras av:

»Ett astronomiskt konstur af messing på fotställning af trä, defekt.

En sfer af messing, med kompass.

En meridianglob af d:o.

En gradmätare af d:o.

En annan d:o af d:o.

En stor Cirkel med gradskala af messing, med inskr. »Johan Müller fecit 1647.»

Ett gammalt Skåp med 2 dörrar, innehållande föreställningar ur Bibliska historien af inlagda och fastkittade små bitar; i midten en spegel; utvändigt öfverdraget med grönt tyg 1 aln, 5 1/2 tum högt, 22 1/2 tum bredt. Nästan helt och hållet förstördt.

En sko (för pilgrimer) af brunt läder, sömmad med läderremmar.

Två vaxljus för processionerna i Bethlehem och till Christi graf. På det ena en vidfästad lapp med anteckning. »Procession i Bethlehem d. 2 Augusti 1710. Conrad Sparre».

Ett band af silke, innehållande längdmått på Christi graf, med inväfda orna-

menter och inskrift Longitudo Sanctiss:mi Sepulchri Dni Nri Jesu Christi. (Några bokstäfver upp och nedvända). Längd 3 aln 1 quart.

Ett spänne? af marmor, genombrutet arbete med en svan och en mindre fogel på öfra sidan, i ena ändan en aflång ögla. Längd 3 1/4 t.

En räknemaskin med gula flyttbara träkuler.»

Utom föremål av här ovan nämnda art omfattade utställningen även ett urval av de handskrifter och böcker, som antikvitetskollegiet och antikvitetsarkivet samlat och utgivit.

Ett dyrbart dokument är Calendarium Vallentunense nedskrivet 1198. Det tillhörde troligen redan vid samma tid Vallentuna kyrka. Den tillvaratogs i maj 1630, samma år som Gustav II Adolfs memorial för Riksantikvarieämbetet utgavs, av Martin Ascanus. I en märklig skrivelse daterad i maj 1630 framhåller denne bl. a.: »Jagh undertächnadt gjöre witterligit att jagh — — — efter H. K. M:tz nådige fullmacht och Instruction uthi denna Wallentuna k. investigerat, och funnit desse sköne ... Documenta... Hvilka jagh sedan med Ecclae penning:r hafwer i twenne volumina låtit inbinda ...»

Av stort intresse äro en del förtecknin-

gar från 1500-talet rörande »anammade» klockor och silverkärl från diverse stift. Som bekant visade de första vasakonungarna intresse för kyrkornas och klostrens kulturskatter, men i en helt annan mening än kulturvårdande. I »herr Eskils gemak» samlade Gustav Vasa under senare delen av sin regering kista på kista av dyrbarheter, vilka sedan nedsmältes eller användes direkt som gåvo- och betalningsmedel. Reduktionen av dylikt gods, började redan tidigt, men sköt fart först efter Västerås möte 1527. Det var avsevärda skatter, mest av silver, som insamlades. Endast det som bokfördes uppgår till 500,000 lod. Våldiga silverpjäser omtalas i förbigående, såsom S:t Davids skrin i Munktorps kyrka som »förgyllt och oförgyllt» vägde över 3,000 lod, svartbrödernas i Stockholm förgyllda silverkors (842 lod), Västerås' biskopsstav av förgyllt silver (222 lod), Åbo domkyrkas tre monstranser (800 lod) etc. etc.

Intresset för Mora stenar var särdeles livligt både under 1500- och 1600-talet. Troligen väcktes detta intresse genom tvisten med danskarna om riksvapnet Tre kronor. I en rapport har Rasmus Ludvigsson skrivit om sitt besök vid Mora stenar och sökt tolka stenarnas inskriptioner. Antagligen ligger i forskningarna på 1500-talet om Mora stenar ett av fröna till den forskarverksamhet, som upptogs av Johannes Bureus. I Olaus Magni »Historia om de nordiska folken» samt i Dalbergs »Suecia antiqua» äro Mora stenar avbildade på ett visserligen storslaget men föga verklighetstroget sätt. Till följd av den kritik, som under 1660-talet riktades mot dessa avbildningar gjorde Johannes Schefferus en mera med originalet över-

ensstämmande teckning av Mora stenar för sitt arbete »Upsalia antiqua», som skildrar Uppsala stads äldre historia.

I Johan Bureus' dagboksanteckningar står för den 13 jan. 1620:» — fick iagh en skattmesters zedel på 50 daler till Runastenarnas utskärning». Denna »zedel» var här utställd såsom den första kända utanordning för kulturhistoriskt ändamål i Sverige. Den är ställd »Till Peder Pedersson Ränthemestern, att han lefvererer Johann Bureo till Kopperstickeren på Handen 50 dalr.» och lyder: »Må i wette Pelle Person thet K. Mz. wår all. nåd:te Herres wilie och befallning åhr, ded i skole Lefwerere Johann Bureo fämtijo daler peng:er, hwilke han Kopperstickeren på handen giffwe schall, för någett Arbette som h. K M hafuer honom befahelen att förfärdige Dat. 13. Januarij 1620».

Ett intressant arbete är det av Kilian Stobaeus (professor i historia) år 1738 i Lund utgivna »Ceraunii betulique lapides». I denna avhandling påpekas för första gången, att redskap av sten och flinta äro »de äldsta verktyg för dagligt bruk, innan ännu järnets användning blivit känt». Arbetet innehåller även teckningar av bl. a. flintdolkar, flintyxor och skafthålsyxor av sten.

I avsikt att utreda den omtvistade frågan om den forntida staden Birkas belägenhet företog riksantikvarien J. Hadorph tillsammans med J. Peringer omkring 1685 arkeologiska undersökningar på Björköen i Mälaren. Resultaten av denna grävning den första, som utförts av vetenskapligt intresse i vårt land, offentliggjorde Hadorph i förordet till den av honom tidigare upptäckta Björköarätten. Härvid avbildar Hadorph sina fynd bl. a.

»portnaglar», som han antager ha tillhört Birkas borgport ävensom en »höska eller spänne av järn som synes varit brukat til Portens igensättande». Även »svarta jorden» blev undersökt, där en del fynd gjordes.²² Hans undersökningar av de synliga fornlämningarna voro synnerligen omfattande och det måste anses vara på fullgiltiga grunder, som han framlägger resultatet: »Här af är nu bewijst, at Biörköö gamla stad har legat hoos oss här uppe i Sverige — — — så att Biörköö kan ännu aff alla misstroagna hoos oss igenfinnas och beskådas».

Johan Peringskiöld gjorde mycket omfattande samlingar till en fullständig historisk — antikvarisk beskrivning över Sveriges »monument och antiqviteter». Tyvärr hann han dock endast utgiva en del om Tiundaland (1710) och en fortsättning om Ulleråkers härad (1719). Den följande delen om Fjärdhundraland blev aldrig utgiven.²³

Hadorph, som förberedde utgivandet av en stor atlas över Sveriges runinskrifter, avtecknade över tusen sådana inskrifter, vilka sedan under hans överinseende skuros i trä. Dessa trästockar kommo först 1750 till användning, då J. Göransson utgav dem under titeln »Bautil», ett arbete, som är av utomordentligt stor vikt för runforskningen, enär det avbildar flera runstenar, som numera äro förkomna.

Nils Keder, assessor i Antikvitetsarkivet, var vid sidan av Brenner en föregångsman för svensk numismatisk forskning. Bland hans arbete märkes en av-

handling om »runmyret» (tr. Leipzig 1704) och en om Olof Skötkonungs, Anund Kolbrännas och Håkan rödes mynt. (tr. Leipzig 1706).

Av grundläggande betydelse för den svenska myntkunskapen är Elias Brenners arbete »Thesaurus nummorum Gothorum, thet är En skatt av svenskt mynt . . . » (1691). Brenner har själv avritat de flesta mynten och delvis graverat bilderna. Elias Brenner var ritare och kopparstickare vid Antikvitetskollegiet 1668—72 och assessor i Antikvitetsarkivet 1693—1717.

I och med att Gustaf III den 20 mars 1786 ombildade den redan 1753 av drottning Lovisa Ulrika instiftade Vitterhetsakademien till Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien var det gamla antikvitetsverkets saga fullständigt avslutad. Efter en övergångsperiod av omkring 50 år, skapas sedan med B. E. Hildebrand och det av honom upprättade Statens historiska museum en fastare grundval för studiet av vår forntid ävensom ett ämbetsverk för fornminnesvården. Den nya och genomgripande utveckling, som skett under de senaste hundra åren, bör dock ej undanskymma den kulturgärning, som utförts av antikvitetskollegiet och antikvitetsarkivet, vilka under ett och ett halvt sekel samlat och pietetsfullt bevarat en mängd skatter, av vilka de här ovan beskrivna endast utgöra ett urval. Instruktionen av 1630 för »riksens antiquarii och hävdesökare» utgör utgångspunkten för den fornminnesvårdande verksamheten i vårt land och är ett av de många bevisen på storslagenheten och kulturintresset hos den konung, vars 300-åriga dödsdag vi detta år gå att fira.

²² En del av föremålen finnas avbildade hos T. J. Arne: Antikvitetskollegiets och Antikvitetsarkivets samlingar Fornvännen 1931, fig. 17—18.

²³ Nu i Kungl. Bibl.

KASTALER OCH BORGAR.

AV

NILS LITHBERG.

Då den danske historieforskaren J. Langebek i juni och juli 1753 besökte Gotland, antecknade han från Kräklingbo socken, att jämte kyrkan stod ett gammalt högt torn liksom vid Gammelgarn samt vid Gothem och vid flera kyrkor på ön.¹ Nu finnes ingen sådan byggnad i behåll i Kräklingbo, men något tiotal meter SV om kyrkan ligger en murad avsats av omkr. en fots höjd; den utgör grundskiftet till den gamla kastalen. Enligt uppgift skall denna under den tid, Israel Canutius var kyrkoherde här, 1772—1793, blivit nedbruten och stenen använts till ombyggnad av prästgårdens uthus.²

Någon teckning av kastalen finnes icke och heller icke någon beskrivning av dess yttre. Däremot äga vi från kastalen i Kräklingbo vad vi annars icke äga från någon av de övriga kastalerna, nämligen några mycket märkliga uppgifter om dess inredning, och dessa ådagalägga, att byggnaden ännu på 1700-talet varit delvis inredd som bostad. I superintendenten

Göran Wallins efterlämnade anteckningar³ finna vi en uppgift, vilken med utslutade av några personhistoriska kommentarer lyder som följer:» Uti Kreklingbo Prestegård finnes uti öfwersta rummet, Stenstugan, af en gammal hög Stenbygning i 2:ne fönster följande namn: H Hans Nielssøn Strelow, H Pouell ii Grøtlingbo 1633. På spisen uti samma Rum N R [Nils Rasmusson] K N [Karin Nilsdotter]. Nedre uti et annat rum, eller dageliga stugan på måla[de] fönster, utan åretal D. Nicolaus Laurentii, Petronella Nilsdotter 1670, ut. åretal Ds. Laurentius Nicolai, D:o utan årtal Ds. Johannes Lytman Past in Visby. På spisen i samma rum står efter hwart annat R N K [Rasmus Nilsson Kreklingius] 1646 P N P [Petronella Nilsdotter], S P S [Samuel Peter Salmonius] 1683 C R D [Catharina Rasmusdotter Kræklingia] R R K [Rasmus Rasmusson Kræklingius-Ahlrot] 1716 L E D [Lisbeth Evertsdotter Hoffman].» Vid omtalandet av den gamla höga stenbyggningen finnes fogad den noten att denna »kallas Castellet är 7 wåningar

¹ Langebekiana utg. av Rasmus Nyerop, Kjøbenhavn 1794, sid. 152 f.

² Brunius, Gotlands konsthistoria II, Lund 1865, sid. 272 f.

³ Analecta Gothlandensia Walliniana, mskr. i Kungl. Bibl. I, sid. 1011—1013.

högt och dylika Castell stå uti Gothem och Läderbro». Till de omnämnda personnamnen kan antecknas, att Hans N:son Strelow var präst i Vall 1607—1646, död som stiftets förste svenske superintendent 1657, författare till den berömda, 1633 tryckta Gotländska Krönikan. Paulus Severini var präst i Grötlingbo, död 1638, fader till den berömde (danske) prosodisten Sören Judichær. De övriga namnen tillhöra den prästsläkt, som under 1600-talet residerade här. Initialerna på spisen i »Stenstugan» tillhöra Nils Rasmusson Krælingius, kyrkoherde här 1615—1645, och hans hustru Katharina Nilsdotter; före honom hade hans fäder i tre à fyra led alltsedan reformationen suttit som kyrkoherdar i samma församling. Deras son Rasmus Nilsson Krækingius efterträdde fadern och var kyrkoherde här till sin död 1683; det är hans och hans hustrus namn, som återfinnas å spiseln i dagligstugan. En av deras döttrar, Maria, blev 1669 gift med dåvarande stadskaplanen i Visby, sedermera prosten i Burs Johannes Lutteman, hvilkens namn återfinnes på ett av dagligstugans glasfönster. En annan dotter, Catharina, blev gift med kyrkoherden Samuel Salmonius, som kom hit 1683 för att predika på nådåret efter Rasmus Nilsson och 1686 fick fullmakt på pastoratet; det är deras namn, som ävenledes återfinnas på spiseln i dagligstugan, och det tredje paret initialer, som återfinnas här, tillhör Rasmus Nilssons och Katharina Nilsdotters son Rasmus Rasmusson, som antog namnet Ahlrot, och hans hustru Lisbeth Hoffman; 1716 övertog han efter sin sväger Salmonius pastoratet, som han innehade till sin död 1730. Den först nämnde Nils Rasmusson hade

även en dotter Maria, som 1646 blev gift med kyrkoherden i grannförsamlingen Östergarn Laurentius Nicolai Gardeus, vilkens namn läses på en av rutorna i dagligstugan. Hans son, Nicolaus Laurentii antog namnet Neogard och blev kyrkoherde i Östergarn efter fadern, det är hans namn som jämte namnet Petronella Nilsdotter återfinnes på en annan ruta i samma rum. Som Nils Larsson Neogards hustru uppgives endast en Johanna Norby, med vilken han gifte sig 1681; möjligen har Petronella Nilsdotter varit hans hustru i ett tidigare gifte.

Från detta myller av namn drar det liksom en fläkt av det liv och de människor, som rörde sig i Kräklingbo prästgård för 250 år sedan. Det var heller ingen vanlig prästgård. Av beskrivningen framgår, att byggnaden är av samma slag som de ännu begagnade kastalerna i Gothem och Lärbro, en hög tornliknande byggnad, vars »översta» våning upptagits av ett enda rum kallat »stenstugan» och med dagligstugan belägen i en underliggande våning. I bägge rummen befina sig öppna spisar, uppenbarligen av samma slag som de sandstensspisar, vilka under öns sista danska tid började tillverkas här, och av vilka de i Burmeisterska huset i Visby ännu utgöra goda exempel. Dessutom förekommo målade glasfönster, även dessa tillhörande den utpräglade inredningen av 1600-talets burgna gotlandshem.⁴ Hur uppgiften att »stenstugan» varit det översta rummet skall förenas med att byggnaden haft 7 våningar måste vi tyvärr lämna därhän; i varje fall kan icke ett hus, där man

⁴ Söderberg, Glasmålningar från nyare tid på Gotland, Rig 1931, sid. 155 ff.

måste klättra från rum till rum göra anspråk på att kallas en bekväm bostad.

Men att man fasthöll vid de gamla rummen i kastalen och till och med efter vad vi sett, utstyrde dem med en viss lyx, torde ha sina egna skäl. Var det ingen vanlig prästgård, så var det heller ingen vanlig prästsläkt. I två sekler satt samma släkt vid Kräklingbo kyrka. Stamfadern Nils Rasmusson uppges varit den förste lutherske pastorn på ön, och möjligen är han densamme som den »broder Nils», som omtalas i en tiondelista från 1523. Han var sålunda en munk, troligen en dominikaner, som blivit luthersk präst och gift sig. Hans ättlingar under 1600-talet synas ha varit framstående prästmän. Nils Rasmusson Kræklingius har, att döma av glasfönstren i »stenstugan», kunnat räkna två av öns främste präster, Strelow i Vall och Povel Sörensén i Grötlingbo till sin nära vänkrets, sonen Rasmus Nilsson och dennas maka vila under präktiga gravstenar i kyrkans kor.

Och det är den fasta släktt traditionen, som gjort, att man med vanans makt blivit boende i de uråldriga rummen. Vi kunna utsträcka genealogien ännu något ner i tiden. En son till Rasmus Nilsson, Per Rasmusson Kræklingius blev kyrkoherde i Eskelhem, och dennes barn antogo namnet Klingvall; en son till denne åter, Gustaf Klingvall, dog som kyrkoherde i När 1798, och en son till honom var prosten Jakob Klingvall i Roma. Gustaf och Jakob Klingvall voro begge dugande män, som dessutom inlagt stora förtjänster om den gotländska fornforskningen, Jakob bland annat genom hans år 1822—1823 utgivna planschverk över Visby ruiner.

Denna nu senast berörda detalj är i

detta sammanhang icke alldeles betydelselös. Under sina studentår innehade nämligen Gustaf Klingvall uppdraget att åt Göran Wallin göra uppteckningar om Gotlands antikviteter. Klingvalls berättelse är numera i olika småbitar inhäftad i de Wallinska samlingsbanden, men format och handstil göra det troligt, att beskrivningen av Kræklingiernas prästgård härstammar från hans hand. Den stämning, som måste ha gripit varje fornforskare inför de gamla traditionsrika rummen i tornet på Kräklingbo kyrkogård, den fick naturligtvis ett dubbelt värde för den unge studenten, när han igenkände namnen från sin farbrors och dennes föräldrars tid. Alltsammans är ju hans egen släkts minnen, och det torde vara detta som är den djupast liggande grunden till att vi överhuvud erhållit den mycket märkliga beskrivningen av Kräklingbokastalens inredning.

Den omständigheten, att kastalen i Kräklingbo varit församlingens prästgård, kastar nämligen ett nytt och oväntat ljus över hela kastalproblemet. Först några ord om själva ordet kastal. Detta ord har blivit en terminus technicus för de fristående tornbyggnader, som förekomma vid en del gotländska kyrkor, men i själva verket betyder kastal medeltida stenhus i allmänhet. En ruinkulle vid Odvalls i Fide kallas Odvalls kastal, det nu rivna medeltida stenhuset vid Unghanse i Öja⁵ kallades kastal, en gård i Vamlingbo med ett fast stenhus, som ännu delvis är i behåll⁶, kallas Kastelle o. s. v. Inom andra

⁵ Lithberg, Gotländska Minnesmärken I, Stockh. 1929, sid. 29 f., se även Rig 1930, sid. 17 f.

⁶ Ibid. sid. 30 f., se även Rig 1930, sid. 18.

FIG. 1. KASTALEN VID GOTHEN. EFTER TECKNING AV L. P. ENGBOM.

delar av ön kallades motsvarande lämningar för slott, Bringes slott i Norrlanda, Fardume slott i Rute o. s. v. Utbredningen av ordet kastål är för övrigt icke alldeles klar. Tornet vid Gammelgarns kyrka kallas av folket kassle eller kastel (grav accent på första stavelsen), i best. form kastlen; kastål som beteckning på denna byggnad är av litterärt ursprung.

De kastaler, som i detta sammanhang i första rummet intressera oss, äro de i beskrivningen på Kräklingbokastalen åbe-

ropade vid Gothem och Lärbro kyrkor. Ingendera är emellertid bevarad i ursprungligt skick.

Gothemskastalen stod ännu, då Brunius undersökte den på 1860-talet, under tak men företedde allvarliga sprickor, och den 11 april 1867 instörtade västra halvan av byggnaden, som sedan dess står som ruin.

I ett träsnitt i Svenska Arbetaren $\frac{5}{3}$ 1863, som senare vid flera tillfällen återgivits, är byggnaden tecknad utan tak, fig. 2. Bilden återgår på en teckning i Säves Antikvariska berättelser i Antikv.

FIG. 2. KASTALEN VID GOTHEN. TECKNING AV PER ARVID SÄVE 1863. EFTER TRÄSNITT I NY ILL. TIDN.

Topogr. Arkivet, 1855 sid. 82, men så har byggnaden vid denna tid icke sett ut. Brunius besökte Gotland första gången 1860⁷, och den beskrivning, han då gav av Gothemskastalen, överensstämmer med en

⁷ Se härom en artikel av A. Kinberg i Gotlands Allehandas julnummer 1909.

teckning av lantmätaren L. P. Engbom (f. 1810, d. i Gothen 1880), fig. 1, och även med den teckning, Hilffeling gjorde den 21 juli 1801. Troligen är Säves teckning gjord för att åskådliggöra det av taket dolda och ur arkitektursynpunkt intressanta översta partiet av byggnaden.

FIG. 3. KASTALEN VID LÄRBRO. M. OLSSON FOT. 1913.

Enligt Brunii beskrivning⁸ var denna uppförd i fyra våningar. Bottenvåningen och andra avdelningen voro täckta av bjälktak och tredje avdelningen av ett tunnvalv med vederlag i V och Ö. Fjärde avdelningen beskrives av Brunius som »en inre fyrkant, vilken har på mitten av varje sidomur en mycket stor genomgång med rundbågig beteckning», murarna vila på tunnvalvet över tredje avdelningen och utanför fyrkanten är en omgång, vars yttre murar haft två gluggar åt väster, en åt norr och en åt söder men ingen åt öster. Anordningen framgår med all önskvärd tydlighet av fig. 2, och till den-

⁸ Gotlands konsthistoria II, Lund 1865, sid. 246 f.

na kan antecknas, att Säve uppger, att den översta fyrkantens genomgångar icke varit rundbågiga utan spetsbågiga samt att fyrkanten i äldre tider varit täckt av ett valv. Hans uppgift om våningarnas antal stämmer heller icke med Brunius, då han i stället för dennes tre undre avdelningar uppger källare och fyra våningar med valv över den översta, sålunda fem avdelningar med den mindre fyrkanten och omgången kring denna som den sjätte. En dörr, som i östra väggen leder in till bottenvåningen är möjligen senare upptagen, ursprunglig är däremot den dörr, som i samma vägg leder in till vad Brunius kallar andra avdelningen och som motsvarar den tredje hos Säve. I samma avdelning har också i västra väggen funnits en latrin. Ljusöppningarna hade utgjorts av fyrkantiga gluggar. Det å fig. 1 angivna sadeltaket samt de båda röstena för detta hade enligt Brunius »uti en sednare tid blivit uppsatta för att begagna byggnaden till förvaringsrum».

Den bild, vi erhålla av den ursprungliga kastalen vid Gothems kyrka, är den av den romanska medeltidens fästen, ett torn med små ljusöppningar och en dörr belägen så högt från marken, att man för att komma in i byggnaden måste använda en stege eller en trappa. Det rum, vari man kom in, har varit försett med latrin och det egentliga uppehållsrummet. Överst har byggnaden haft en mindre uppbyggnad med en skytteomgång runt denna. Det kan emellertid ifrågasättas, om denna anordning varit ursprunglig. Tydligen är det den mindre uppbyggnaden, som varit orsaken till kastalens instörtande. Om denna varit ursprungligen beräknad, hade man naturligtvis kunnat giva valvet och

framför allt omgivningsmurarna en här- för erforderlig bärkraft, men har man på hjässan av ett därför icke avsett tunnvalv uppfört en stenkub av här förevarande dimensioner och därtill, såsom Säve uppger, försett denna med valv, måste dess tryck på det underliggande tunnvalvets tvenne vederlagsplatser — i detta fall byggnadens västra och östra sidor — bli så starkt, att byggnaden till sist spränges. För en något senare tid talar även Säves uppgift, att den mindre uppbyggnadens öppningar varit spetsbågiga och så äro de även angivna i Säves ursprungliga teckning i hans berättelse 1855.

Lärbro kastal, fig. 3⁹, är försedd med en hög kyrktornliknande spira och har i översta avdelningen stora gluggar, som på grund av sin vårdslöst gjorda omfattning måste ha uppbrutits eller åtminstone utvidgats i rätt sen tid. Detta bestyrkes också av den uppgiften, att kastalen skulle ha inretts till klocktorn efter att kyrkans tornspira den 19 dec. 1679 nedblåste av en häftig storm, »som siuntis vere en Copie aff orcan».¹⁰ Även om denna byggnad uppger Brunius¹¹, att den innehåller tre avdelningar över varandra, men rätteligen bör det heta sex, då den andra avdelningen, enl. Brunius beteckning, genom bjälklag varit delad i fyra mellanbottnar. En rundbågsdörr leder in till den understa avdelningen, som är täckt av ett tunnvalv, och en liknande dörr mitt över denna för in till den andra avdelningen. Enligt en tradition, som anföres av

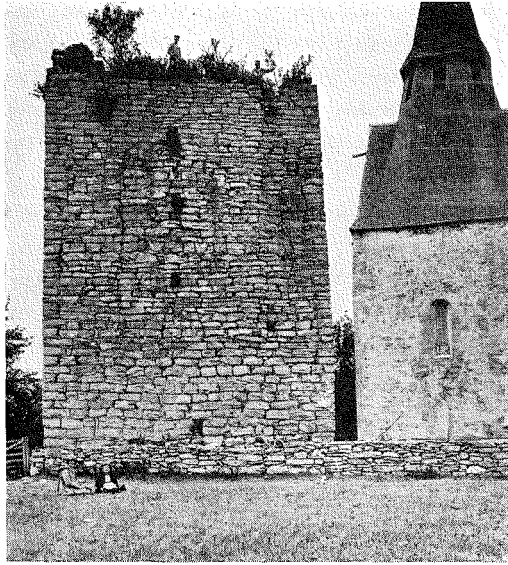

FIG. 4. KASTALEN VID GAMMELGARN. EDLE FOT. 1921.

Brunius, skulle en trappa ha lett in i kastalen från en byggnad, varav lämningar voro synliga på dennas södra sida, möjligen rester av den prästgård, som kvarstod här ännu vid 1800-talets början och som finnes avtecknad i Wallins Gothländska samlingar.¹² Om någon sådan trappa är eljest ingenting känt, däremot har kastalen inuti murarna alltifrån nedersta avdelningen och ända upp haft trappor, som förbundit de olika våningarna, samt rundbågsbetäckta dörrar från trappan till det innanför liggande rummet. I tredje avdelningen befinner sig en latrin, den femte avdelningen är täckt av ett tunnvalv och i den ovanför detta befintliga sjätte avdelningen skulle enligt

⁹ En av somliga författare under senare år använd skrivning *Lerbro* saknar hemul såväl i uttal som i hävdvunnet skrivsätt.

¹⁰ Ur Lärbro kyrkbok enl. Wallin, *Analecta Gothlandensia* III, sid. 1483.

¹¹ O. a. st. sid. 100.

¹² Lithberg, *Bondgårdar från Gotlands medeltid*, Rig 1930, sid. 13. Den där återgivna teckningen är enl. uppgift av Wallin, *anf. st. III*, sid. 1474, utförd av konduktören vid stenhuggerierna på Burgsvik Gråberg. Byggnaden var ännu i användning som prästgård vid Hilfelings besök i Lärbro i augusti 1800.

Brunius »funnits ett fyrkantigt rum, som troligtvis haft ett takvalv», samt runt detta ett öppet galleri, en anordning sålunda av alldeles samma slag som i Gothem. Fönsteröppningarna utgöras av små fyrkantiga gluggar.

En med de nu beskrivna, på det närmaste besläktad byggnad är kastalen i Gammelgarn, fig. 4. Denna har haft fyra avdelningar täckta av bjälklag och en femte täckt av ett tunnvalv samt över detta ännu en sjätte våning. Ingången är rundbågig och leder i östra väggen in till andra avdelningen; en dörr, som genom västra väggen leder in i bottenvåningen, är uppenbarligen senare upptagen. I tredje avdelningen befinner sig en latrin och i femte en dörr, från vilken en trappa inne i muren leder upp till sjätte avdelningen. Hur denna varit anordnad kan nu icke utrönas utan att de träd och buskar, som vuxit upp här, avlägsnats. De underliggande våningarna ha små fyrkantiga ljusöppningar, av vilka flera hava formen av skyttespringor. Kastalen omnämnes av Hilfeling vid hans besök här 1797 och 1800, samt är beskriven av Brunius, anf. st. s. 301; en teckning finnes av Säve i hans Antikvariska Berättelse 1864, sid. 254.

En exakt överensstämmelse äga dessa tre byggnadsverk icke, men de visa dock ett grundschema, som i sina huvuddrag är detsamma. Gammelgarn och Gothem ha haft fyra våningar under bjälktak och en femte under tunnvalv, Gothem har ovanpå detta haft ett mindre rum omgivet av ett galleri. Lärbo visar den skillnaden, att ett tunnvalv täckt även byggnadens bottenvåning, och troligen har här liksom i Gothem funnits en indragen sjät-

te våning med ett omgivande galleri. Huvudingången befinner sig i Gothem och Gammelgarn icke i bottenvåningen utan i en överliggande våning, och detsamma är fallet i Lärbo, fast här funnits även en gammal ingång till bottenvåningen. I tredje avdelningen av samtliga byggnader befinner sig latrin, och denna avdelning kan därför på vanligt medeltida vis betraktas som den egentliga dagligstugan. Ty att kastaler av nu berörda slag icke haft en kyrklig funktion utan tjänat civila syften, därom har ingen tvekan rått. Det enda, som kunnat diskuteras, har varit, huruvida de varit tillfälliga bostäder eller stadigvarande bebodda, fasta hus.

Den bekantskap, vi här ovan stiftat med kastalen i Kräklingbo, ger oss en ganska bestämd anvisning, i vilken riktning vår tolkning av de tornlika kastalerna bör gå. Och en tolkning av dem som fasta boningshus styrkes också därav, att alldeles liknande byggnader ha funnits, som icke kunna uppfattas annat än som storbondegårdar. Den bäst bevarade av dessa är det s. k. Mynttornet vid Fardume i Rute samt lämningar efter ännu två sådana torn vid Puttersjaus och Valla i samma socken.¹³ Enligt en uppgift av Wallin¹⁴ funnos på 1700-talet i Flenvike äng vid Kappelshamn resterna efter en fyrkantig byggnad, som kallades gamla slottet; möjligen ha vi att i dem se lämningar efter ännu en sådan tornbyggnad. Det är för övrigt anmärkningsvärt, att så många av de tornlika byggnaderna placera sig just i denna trakt. Och till samma grupp av civila byggnader, ehuru av

¹³ Lithberg i Rig 1930 sid. 19 f. samt Gotländska minnesmärken, sid. 23 f.

¹⁴ Analecta I, sid. 530, 548.

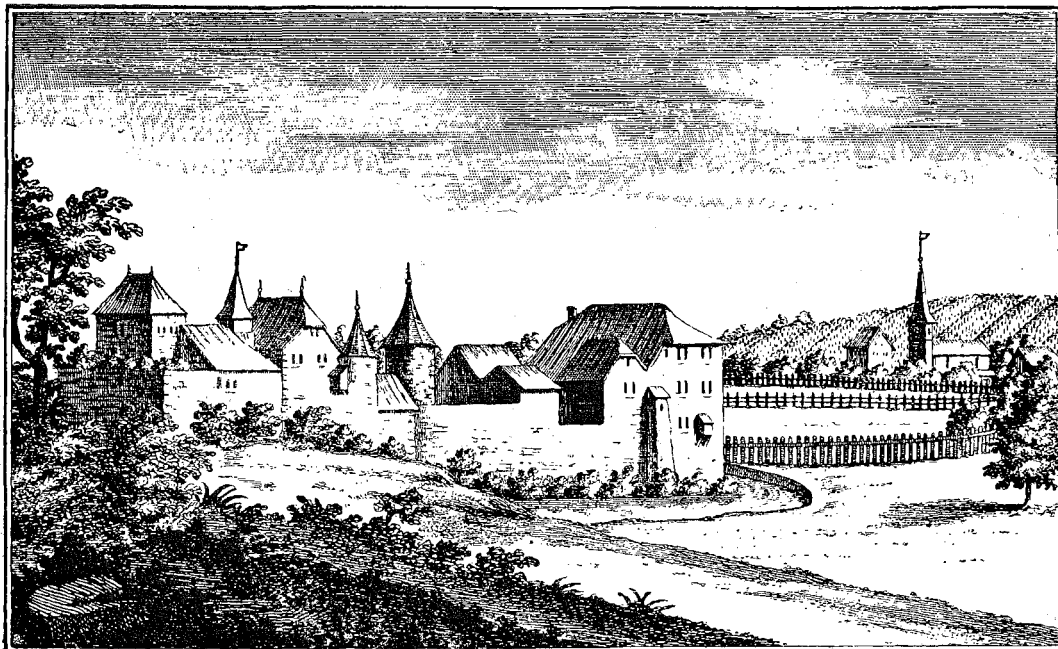

FIG. 5. SLOTTET HALLWIL AARGAU, SCHWEIZ. EFTER HERRLIBERGER, TOPOGRAPHIE DER EYDGNOSSSCHAFT, 1754. KÄRNAN LÄNGST TILL VÄNSTER Å BILDEN.

något senare datum, ha vi slutligen att räkna de s. k. encelliga medeltidshusen i Visby och även huset vid Stora Hästnäs¹⁵, ehuru mellan detta och en byggnad sådan som kastalen vid Gammelgarns kyrka torde ligga ett tidsavstånd av ett par hundra år.

Vi skola nu kasta en blick på det material ute i Europa, som kan vara ägnat att bidra till tolkningen av de gotländska tornlika kastalerna. Genom min utredning av det schweiziska slottet Hallwils byggnadshistoria fick jag anledning att något närmare sysselsätta mig med hithörande frågor. De äldsta medeltida

borgarna utgjordes av en byggnad av trä uppförd på en naturlig eller med konst anlagd kulle; i det samtida barbarlatinet hette denna kulle *d u n i o*, ett namn, som återfinnes i det franska donjon, vilket i tyskan motsvaras av bergfried, i svenskan av kärna. Med stenbyggnadskonstens utveckling ersattes träbyggnaden av ett torn av sten. Anläggningens fasthet låg nu icke längre i kullen utan i det på denna uppförda stentornet, och ordet *d u n i o* överflyttas nu som namn på detta. I Hallwil utgjordes på vanligt sätt den äldsta borgen av en kulle, som med konst utgrävts ur ett ådelta, och på denna kulle låg ett skröpligt bostadshus av trä med lerklinade väggar. Senare — i varje fall före år 1050 — har detta hus ersatts av ett torn av sten med ända till

¹⁵ Kjellberg, Visby medeltida bebyggelse, Gamla svenska städer VIII, Sthlm 1924; Rig 1930 sid. 19 f., 24; Gotländska minnesmärken I, sid. 36 f.

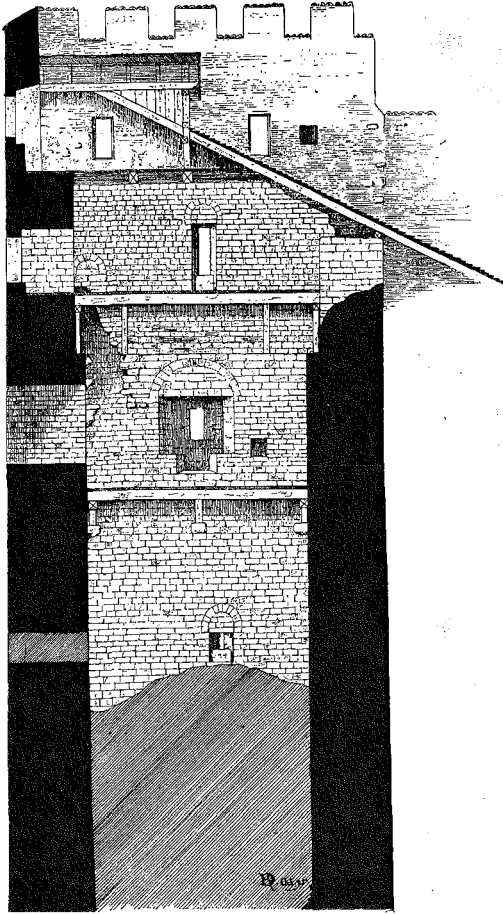

FIG. 6. SLOTTET HABSBURG, AARGAU, SCHWEIZ. SNITT GENOM KÄRNAN. EFTER MERZ. GOLVET MELLAN FÖRSTA OCH ANDRA AVDELNINGEN NU BORTA, ÖVERSTA PARTIET SENARE PÅBYGGT.

3 m. tjocka murar, och detta stentorn utgjorde nu en tid framåt hela borgen.¹⁶ I detta torn måste slottsherren ha bott med sin familj, sina tjänare och den för borgens försvar nödiga besättningen och proviantutrustningen. Kring denna kärna i ordets verkliga mening ha sedan under århundradenas lopp allt flera byggnader

grupperat sig, så att borgen till slut kommit att få en totalkaraktär nästan av ett litet samhälle, fig. 5. Samma utvecklingshistoria som Hallwil visa flertalet äldre tyska — och även franska — borgar. I närheten av Hallwil ligga ytterligare några av de mest betydande schweiziska slotten, och två av dessa ha tillbyggt i så liten utsträckning, att ännu i dag kärntornet är det mest markerade partiet i anläggningen. Det ena av dessa slott är det berömda Habsburg, det habsburgska kejsarhusets stamslott, fig. 6, 7, vilket grundades på Habichtsberg omkr. 1020 av Klettgaugreven Radbot och hans sväger biskop Werner av Strassburg; efter platsen antog ätten namnet Habesburg. Kärnan i Habsburg anses gå tillbaka till borgens grundande. Det andra slottet är den s. k. Burg vor der Stadt i Aarau, fig. 8, vilken ävenledes grundades under förra delen av 1000-talet i samband med striderna mot Burgund. Båda tornen äro uppförda av råa stenblock och sakna all arkitektonisk utsmyckning.¹⁷

Kärntornet i Hallwil nedbröts till större delen under början av 1800-talet. Enligt en muntlig tradition skulle det haft en höjd av ca 30 m. Ett antal avbildningar av slottet, som utgjorde illustrationer till en gammal släktsägen visade också ett kärntorn av mycket betydande dimensioner, men i andra avbildningar, den äldsta från omkr. 1580 hade tornet mera blygsamma mått; vid en jämförelse med kringliggande byggnader skulle tornet på 1740-talet och senare haft en höjd av c:a 15 m. Visserligen saknas varje beskriv-

¹⁶ Lithberg, *Schloss Hallwil I*, Stockh. 1925, sid. 20 f.; *IV*, Stockh. 1930, sid. 335 f.

¹⁷ Merz, *Die mittelalterlichen Burgenanlagen und Wehrbauten des Kantons Argau*, Aarau 1906—07, sid. 204 och sid. 50.

ning av byggnaden, men från 1400-talet äga vi ett par upplysningar, som synas kasta något ljus över frågan om dess inredning och storlek. År 1405 övertogo bröderna Konrad och Rudolf v. Hallwil från en släkting hälften av en tredjedel av »bortre tornet», och tidigare hade samma släkting till en annan v. Hallwil överlämnat en tredjedel av samma byggnad. Av sammanhanget framgår, att »bortre tornet» är detsamma som kärntornet. År 1485 kallas samma torn för »stora tornet», och vid en då företagen överlåtelse göres återigen ett förbehåll för en tredjedel av byggnaden. Denna uppdelning kunde knappast bero på en tillfällighet. Förklaringen syntes närmast böra sökas däri, att de berörda tredjedelarna voro på förhand givna som en naturlig indelningsgrund, d. v. s. att tornet varit uppfört i tre avdelningar. Då transaktionen 1405 betydde en reglering av en år 1348 företagen delning, skulle man, därest tolkningen av tredjedelar som våningar vore riktig, kunna dra vissa slutsatser beträffande byggnadens höjd redan före 1300-talets mitt. Antog man en våningshöjd av 5 m., skulle man med tre våningar ernå en höjd av 15 m. eller alldeles det mått, vi genom 1700-talets avbildningar kommit till.

Detta gav nu anledning till en granskning av inredning och dimensioner av de besläktade byggnadsverken i den närmast omgivande trakten, i första linjen Aarauerborgen och Habsburg, och det framgick därvid, att en delning i tre eller fyra våningar måste varit regel i de äldre kärntornen. För Habsburg erhöles t. o. m. en äldsta borg bestående endast av ett 15 m. högt torn, delat i tre våningar om c:a 5 m. höjd vardera, fig. 6, — fullkomligt de

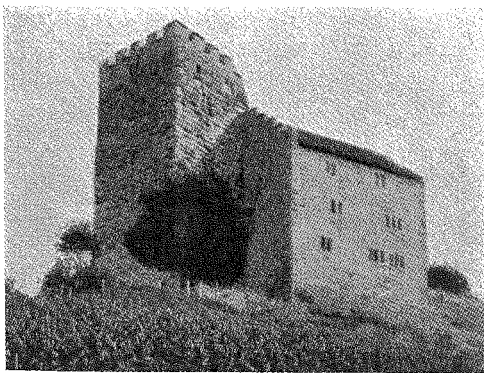

FIG. 7. SLOTTET HABSBURG AARGAU, SCHWEIZ.
EFTER MERZ.

mått, som på helt andra vägar erhållits för kärnan i Hallwil. Av en uppgift från medeltidens slut framgick, att en av de övre våningarna i den sistnämnda varit af ett golv delad i en undre och en övre botten. På samma sätt har också det äldsta tornet i Aarau till sist kommit att erhålla ända till fem våningar, var- efter genom senare påbyggnader tillkommit ytterligare två våningar. Men grund- schemat är det förut nämnda och samma grundschema kunde iakttagas även i andra äldre nordschweiziska borgar, som ur denna synpunkt undersöktes, och förmodligen gäller detsamma även Sydtysskland och Elsass, ehuru icke ett sådant upp- mättningsmaterial stått till buds, som gör några säkra slutsatser möjliga. Standard- typen för den nordschweiziska borgen under 1000-talets förra hälft skulle sålunda varit ett fyrkantigt torn uppfört till tre à fyra våningars höjd; ingången har hos samtliga legat i andra våningen. Över- ensstämelsen med de gotländska torn- lika kastalerna äro slående.

Så vitt jag vet, är det i samband med undersökningen av Hallwil första gången

våningsindelningen i de äldsta tyska borgarna ställts under diskussion.¹⁸ Men de resultat, som på så sätt vunnits, erhålla nu en fullkomlig bekräftelse från den samtida franska borgarkitekturen. I sin översikt över medeltidens profanarkitektur sammanfattar Enbart sin karakteristik av den äldre medeltidsborgen så: Alla slott före år 1200 och större delen av de slott, som tillkommit efter denna tidpunkt, ha en donjon eller kärna. Fram till mitten av 1100-talet och även i enklare anläggningar från den närmast följande tiden utgör tornet ensamt så gott som hela borgen. Det var en absolut regel, att byggnaden icke hade någon dörr i bottenvåningen. Ingången låg i andra våningen. Bottenvåningen var mörk, och tillträde till den erhöles endast från överliggande våning; den inneslöt fängelsehålorna och förrådsmagasinen. Andra våningen var bostad för slottsherren och hans närmaste tjänare. Ovanpå denna våning logerade barn, tjänare och väktare, och tornets krön hade en terrass eller försvarsgallerier.¹⁹

Denna karakteristik, som kan stödas genom monumenten själva, är vidare byggd på den märkliga beskrivning, som en krönikör lämnar av det slott, som troligen år 1099 uppfördes av Arnould, seigneur d'Ardres. Timmermannen Ludvig av Bourbourg ledde arbetet, och slottet utgjordes av ett torn av trä i tre våningar. Enligt den till all lycka mycket detaljerade latinska beskrivningen²⁰ låg första våningen i marknivå, och i den befunno sig

¹⁸ Lithberg, Schloss Hallwil IV, Stockh. 1930, sid. 283 f.

¹⁹ Enlart, Manuel d'archéologie française, Architecture, II, Paris 1904, sid. 495, 501.

²⁰ Enlart *ibid.* sid. 497 f.

källare och spannmålsrum, stora lärar, fat, tunnor och annat husgeråd. I den överliggande våningen låg bostaden med den gemensamma vistelseorten för slottsinvånarna, och i samma rum lågo förråden av mat och dryckesvaror, brödsvennernas förråd för sig och munsänkens förråd för sig. Här var slottsherrens och hans husfrus stora kammare, där de sovo, och härintill gränsade ett krypin för betjäningen och svennernas kammare eller sovstad. I en mera undangömd del av stora borgstugan befann sig också en särskild avdelning, där man kunde göra upp eld under mörka morgnar eller under kvällarna, vid sjukdom eller när man skulle slå åder, då tjänarna behövde värma sig eller spädbarnen skulle ha sin vård. I samma våning låg också köket, och detta var delat i två etager. I den nedre befunno sig svin, som skulle gödas, gäss, kapuner och annan fågel, i den övre etagen huserade kockar och köksbetjäning, här bereddes de delikataste rätter (*esca delicatissimæ*) för slottsherrskapet, och här lagades också det övriga husfolkets mat. — I byggnadens övre våning lågo rum²¹, i vilka slottsherrens söner sovo, när de så önskade, och där hans döttrar hade sina sovplatser sig anvisade. Hit voro också väktare och besättning förlagda, och här hade de sin sovstad. Trappor och genomgångar ledde från våning till våning, från borgstugan till köket, från kammare till kammare och även från borgstugan till »logium», som »fyndigt och på goda grunder» hade sitt namn av logos, som betyder samtal, ty där brukade de sitta och sam-

²¹ Texten har *solariorum diversoria*, vilket rätteligen torde böra översättas med rum vid svalgängen, när *solarium* i detta sammanhang torde betyda svalgång eller väktargång.

FIG. 8. »BURG VON DER STADT» AARAU. EFTER MERZ.

språka och glamma. Från »logium» fanns dessutom en förbindelse med oratorium eller kapellet, som i bildhuggeri och målning var som Salomos tempel. Det var av Ludvig uppfört på en lämplig plats vid östra sidan av översta våningen. — Så långt krönikören Lambert av Ardres. Till slutet av denna beskrivning må anmärkas, att det s. k. logium troligen var en balkong, en loggia, och från denna måste utefter utsidan av byggnaden en trappa ha lett upp till det från översta våningen utbyggda kapellet. Rörande beskrivningen i sin helhet kan det tyckas, att man i ett torn av trä näppeligen skulle få utrymme för alla dessa olika anordningar. Men anspråken på bekvämlighet och framför allt på rymlighet voro i äldre tider icke desamma som nu. Vi behöva blott erinra om våra egna bondstugor, där allt husfolket stundom fick tränga ihop sig i ett enda litet rum, där all mat lagades och förtärdes och där i äldre tider, liksom i Arnoulds slott, svin och gäss kunde dela rum med gårdens folk. Något århundrade senare uppfördes också på nordisk botten i Hälsingborgs kärna en besläktad byggnad, vilken bl. a. var konungens slott vid besök i staden.

Den nyss lämnade skildringen utgör en åskådlig illustration även till den inredning, Habsburg eller Hallwil hade under 1000-talet, och det liv, som då fördes inom deras murar. Men den utgör på samma gång en illustration — *mutatis mutandis* — till kastalerna vid de gotländska kyrkorna, deras bottenvåning, som saknar ingång och som användes till källare och förrådsrum, deras andra våning, till vilken en trappa leder nere från marken, och deras översta våning, som avslutats med

gallerier för försvaret. Dagligstugan markeras i Gothems, Lärbro och Gammelgarns kastaler av latrinanordningen. I Kräklingbo hade denna stuga i senare tid erhållit en öppen spis och här var den ovanliggande våningen inredd till en särskild sal, som väl hade den vanliga dubbelanvändningen av högtidssal och gästhärbärge.

Genom denna jämförande granskning av kontinentens fasta hus under 1000-talet — ty mera utvecklade var dettas arkitektur ännu icke vid denna tid — har den riktiga bakgrunden erhållits till de tornlika kastalerna på Gotland, såväl vid kyrkorna som vid präktigare bondgårdar. Men nu faller också ett annat ljus över ännu en gotländsk byggnad från äldre medeltid, Kruttornet i Visby. Kruttornet och landsbygdens tornlika kastaler äro indentiska. Tornet är uppfördt i tre avdelningar, som var och en äro av ett bjälkgolv delade i två bottnar, så att våningarnas antal rätteligen blir sex. Ingången leder till andra våningen, och genom dennas trögolv kommer man ned i bottenvåningen, som kan tänkas varit fängelse eller förrådsrum; andra våningen täckes av ett tunnvalv. Genom en trappa i muren kommer man upp i den tredje våningen, som medelst en innervägg är delad i två rum. Våningen täckes av ett bjälklag och innerväggen sträcker sig upp i den ovanför liggande våningen, den fjärde, vilken sålunda har alldeles samma indelning som den underliggande, men de två rummen äro här täckta av tunnvalv. Den underliggande bottnen är försedd med latrin i muren, den övre med en varudörr. Överst har tornet avslutats på samma sätt som Gothems- och möjligen även Lärbro-

kastalen med en öppen väktargång och en indragen överbyggnad, som är delad i två avdelningar, den undre täckt av ett bjälklag och den övre av ett kryssvalv.

Att Kruttornet icke är ett vanligt mur-torn i den befästningsgördel, som omgav det högmedeltida Visby, har länge stått klart för forskningen. I den belysning, jag här sökt giva frågan, framstår byggnaden med sin ingång högt uppe på muren, latriner och varudörr, rumsinredning och väktargång, som ett fäste, en borg av samma slag som de borgar, som ute i Europa restes under 1000-talet och början av 1100-talet. Den har också i den samtida stadsplanen fästets typiska belägenhet, liksom på en liten udde vid hamnens norra del, möjligen vid dess norra inlopp.

Det enda man nu saknar är den tornet omgivande zwingern, den av murar eller vallgravar eller båda delarna omgivna borggården. Men är spørsmålet om vallgraven en gång framkastat, är det heller icke omöjligt, att en sådan en vacker dag kan blottas vid en grävning. Ute i Europa har kärntornet nästan undantagslöst inbyggts med senare hus och kan stundom vara nästan omöjligt att urskilja i den nuvarande borgplanen. I Norden bibehöll sig denna borgtyp långt ner i medeltiden, liksom den ännu i dag är typen för den fasta gården i vissa delar av Albanien, på Korsika vid Frankrikes sydvästra kust eller i andra europeiska reliktområden.²² Det yppersta exemplet på en nordisk borg av hithörande slag är Helsingborgs kärna, ett högt tegeltorn omgivet av en muromgördlad borggård. An-

FIG. 9. KRUTTORNET, VISBY. ÄLDRE ÄN STADSMUREN, VID INLOPPET TILL HAMNEN.

dra sådana slott hava varit Falsterbohus och Falkenberg's hus. Och dessa anläggningar voro icke till för ett tillfälligt försvar, de voro konungens fästen, där han vid behov själv tog in, — på Falsterbohus avled ju också den sista Folkungen, konung Olof, drottning Margaretas son, 1387. Kruttornet är Visbys äldsta slott, en föregångare till det kungshus, Birger Magnusson uppförde på 1300-talet, det s. k. Kalvskinnshuset, och till det ännu senare slott, Visborg, som 1411 grundlades av Erik av Pommern.

För arkeologen gäller det, att genom ett omsorgsfullt studium av fornsakerna bestämma deras beskaffenhet och användning, deras ålder och kulturhistoriska sammanhang. Även monumenten äro fornsaker. Går man till ett förutsättningslöst studium av de gotländska byggnadsminnen, som här sysselsatt oss, måste vi kon-

²² A. Haberlandt i Buschans Völkerkunde III, Stuttgart 1926, sid. 432.

statera, att kastalerna vid Gothems och Lärbo kyrkor samt Kruttornet i Visby förete så slående överensstämmelser, att deras nära sambörighet i uppgift och tillkomsttid icke kan betivlas, det är framför allt latrinerna och tornkrönets fortifikatoriska anordningar, som låsa fast denna överensstämmelse. De äro fasta hus, som innesluta profana bostäder. Liknande fasta hus ha funnits på flera platser på ön, och ett enda av dessa, kastalen vid Kräklingbo kyrka, fortsatte att vara bebott ända in på 1700-talet. Detta om deras beskaffenhet och användning så långt denna av rent inre kriterier kan bestämmas. Men en fornsak kan, lika litet som något annat historiskt dokument, förstås utan kännedom om den tid och den omgivning, vari den tillkommit. Lärbo och Gothemskastalerna låta sig med mycket stor visshet bestämma senast till 1100-talets mitt. Kasta vi nu en blick på den äldre medeltidens profanarkitektur ute i Europa, finna vi återigen de mest

frappanta överensstämmelser mellan våra gotländska tornlika kastaler och den borg, som på kontinenten tillhör 1000-talet och 1100-talets början. Det råder inget tvivel om att vi stå inför en enda sammanhängande »fornsaksgrupp», även om de gotländska exemplaren förete vissa avvikelser, som bl. a. torde medföra en tidssättning något senare än de kontinentala.

Äro kastalerna vid de gotländska kyrkorna fasta prästhus, då faller också ett annat ljus över de kyrktorn på det svenska fastlandet, som visa tydliga bostadsanordningar, torn sådana som det i Bjälbo eller de öländska. Är Kruttornet åter att uppfatta som fäste, då reser sig här ett annat problem, som kan formuleras så: vilken är dettas borgherre, eller riktigare: för vems räkning innehar han fästet? Den frågan tillkommer det icke arkeologien att besvara, men näppeligen var det konungen i Sverige. Måhända är detta spörsmål på det innersta förknippat med hela frågan om Visbys tillkomst som stad.